

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΙΑΣ:
Η ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ*

1.

Στὸ πολιτιστικό μας τοπίο, πὸν χαρακτηρίζεται ἀπὸ βαθειὲς ἀνακατατάξεις καὶ ριζικὲς ἀναδομήσεις κάθε μορφῆς, ἡ προβληματικὴ τοῦ μέλλοντος ἐπιβάλλεται ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ὡς δεσπόζουσα θεματικὴ ἐστία. Ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ φαντασία, πού, σὲ τολμηρὲς πτήσεις, πλάθει καινούργιους κόσμους, ὡς τὴν πρόγνωση καὶ τὸν προγραμματισμό, πὸν ἀποσκοποῦν στὴν ἐκπόνηση σχεδίων τιθάσσευσης τοῦ μέλλοντος, ἀπὸ τὴν οὐτοπικὴ σκέψη, τίς ἐνοράσεις τῆς ὁποίας τροφοδοτεῖ ἡ τεχνολογικὴ καὶ πολιτικὴ συνάρτηση τοῦ καιροῦ μας, ὡς τὴ μελλοντολογία, πὸν ἀποβλέπει στὴ θεμελίωση μιᾶς γενικῆς θεωρίας, ἀκόμη περισσότερο μιᾶς «ἐπιστήμης» τοῦ μέλλοντος, ἀπὸ τὴ θεολογικὴ σκέψη σὲ ἀναζήτηση ἐνὸς «Θεοῦ ἐν τῷ γίγνεσθαι» ὡς τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμό, πὸν ἐπιδίδεται στὴ διερεύνηση τοῦ «δυνάμει» πραγματικοῦ, ἡ εἰσβολὴ τοῦ μέλλοντος στὸ παρὸν ἀποτελεῖ ἀδιαμφισβήτητα ἓνα μείζονος σημασίας δεδομένο τοῦ καιροῦ μας.

Ἡ ἐμφάνιση τῶν καινούργιων αὐτῶν περιοχῶν δραστηριότητος τῆς σκέψης μαρτυρεῖ γιὰ τὴν εἰς βάθος ἀνασύνθεση τῆς πολιτιστικῆς μας φυσιογνωμίας, γιὰ τὴν ἀναχώνευση τῆς ἰσχύουσας ἀκόμα κοσμοθεωρίας καὶ τῆς λογικότητος πὸν τὴν ὑποβαστάζει.

Εἶναι γνωστὸ πὸς ἡ κοσμοθεωρία¹ πὸν ὑπερίσχυσε στὸ χῶρο τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ἐδράστηκε οὐσιαστικὰ πάνω σὲ μιὰν «ὄντολογία τῆς

---

*. Τὸ κείμενο αὐτὸ γράφτηκε ἀρχικὰ στὰ γαλλικὰ ὑπὸ τὸν τίτλο: «Du même à l' autre. Pour une philosophie du futur» καὶ δημοσιεύτηκε στὸ *Revue de Métaphysique et de Morale*, Paris 1983/1, σσ. 35-52. Οἱ βασικὲς θέσεις τοῦ ἀνακοινώθηκαν στὴ συνεδρία τῆς 13ης Μαρτίου 1981 τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἀθήνα.

1. Ἡ ἔννοια τῆς κοσμοθεωρίας (Weltanschauung) ἔχει διὸ σημασιολογικὲς ὄψεις. Σημαίνει πρῶτα, σὲ μιὰ περιγραφικὴ ἐκδοχῆ, καθολικὴ σύλληψη τοῦ κόσμου, δηλ. τὸ ἀποκρυπτογραφημένο νόημα τοῦ πραγματικοῦ σὲ ὅλες του τίς συντεταγμένες: τὸν κόσμο καὶ τὸν ἄνθρωπο, τὴ φύση καὶ τὴν ἱστορία, τὴν καθολικότητα καὶ τὴν ἀτομικότητα. Σημαίνει κατόπιν, σὲ μιὰ δεοντολογικὴ ἐκδοχῆ, ἐστία σημασιοδότησης τοῦ πραγματικοῦ, δηλ. τὸ νόημα πὸν πρέπει νὰ δοθεῖ σ' αὐτὸ καὶ πὸν ἀποτελεῖ γι' αὐτὸ κανονιστικὸ μέγεθος τῆς

ταυτότητας»¹, ακριβέστερα σὲ μιὰ διαλεκτικὴ τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἑτερότητας πού ἔδωσε τὴν ὄντολογικὴ προτεραιότητα στὴν ταυτότητά, προβάλλοντας ὡς ἀξίωμα τὴν οὐσιώδη ὑπαγωγή τῆς ἑτερότητας στὴν ταυτότητα. Ἔτσι ἡ ταυτότητα, ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν ὄντολογικὴ ἀρχὴ τοῦ πραγματικοῦ, ἐκτόπισε τὴν ἑτερότητα, ὑποβιβάζοντάς την στὴν τάξη ἀπλῆς ἔκφρασης καὶ τυχαίου φαινομένου τοῦ ἀναλλοίωτου καὶ αἰδίου. Αὐτὴ ἡ κοσμοθεωρία, πού ἀποτέλεσε ἐπὶ αἰῶνες τὴ μήτρα τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ καὶ διαμόρφωσε τὰ λογικὰ σχήματα, μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐκφράστηκε ἡ ἱστορικὴ του ἰδιοτυπία, μπῆκε τώρα σὲ μιὰ φάση ἀμετάκλητης ἀλλαγῆς. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ παίρνει τὴ μορφὴ ἀντιστροφῆς τῆς παραδοσιακῆς σχέσης τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἑτερότητας: ἡ τελευταία αὐτὴ γίνεται στὸ ἐξῆς ἀρχὴ «ἀποκρυπτογράφησης» καὶ ρυθμιστικὸ μέγεθος τοῦ πραγματικοῦ.

Ἡ «ἱστορία» τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἑτερότητας συμπίπτει κατὰ βάθος μὲ τὴ μακραίωνη διερεύνηση τοῦ προβλήματος τοῦ εἶναι, μὲ τὴ «γιγαντομαχία περὶ τῆς οὐσίας», κατὰ τὴν πλατωνικὴ ἔκφραση², πού καθόρισε τὴ μοῖρα τῆς δυτικῆς σκέψης. Μποροῦμε νὰ διακρίνουμε στὴν ἱστορία αὐτὴ τρεῖς μεγάλες περιόδους, πού ἀκολουθοῦν οὐσιαστικὰ τὶς κύριες γραμμὲς ὀριοθέτησης τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ.

ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Ὁ περιορισμὸς τοῦ ὄρου στὸ «ἰδεολογικὸ» —ἠθικο-θηρησκευτικὸ καὶ/ἢ πολιτικὸ— δυναμικὸ του στενεύει ἀνεπίτρεπτα τὸ σημασιολογικὸ του εὔρος. Ἔτσι π.χ. ἐννοεῖ τὴν κοσμοθεωρία ὁ Jakob Barion : «Weltanschauung trägt den Charakter des Bekenntens und verlangt Gefolgschaft, sie ist confessio. Weltanschauung ist wertende Stellungnahme zur Welt, sie wird zum Richtmass menschlichen Lebens und beansprucht zugleich Geltung für alle Menschen und für alle ihre Lebensbereiche» (*Was ist Ideologie?*, Bouvier Verlag, Bonn 1974³, σ. 65. Τοῦ ἴδιου, *Philosophie. Einführung in ihre Terminologie und ihre Hauptprobleme*, Bouvier Verlag, Bonn 1977, σσ. 56 - 62. Τοῦ ἴδιου, *Ideologie, Wissenschaft, Philosophie*, Bouvier Verlag, Bonn 1966, σσ. 47 - 58).

Μιὰ κοσμοθεωρία δὲν παίρνει ἀναγκαστικὰ τὴ μορφὴ ἐνὸς αὐστηρὰ διαρθρωμένου φιλοσοφικοῦ συστήματος, προϋπόντος ἐνὸς συνειδητοῦ ἐγχειρήματος ὀλικῆς ἐρμηνείας τοῦ πραγματικοῦ, μολονότι μιὰ μεγάλη φιλοσοφία μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τὸ πεδίο ἀποκρυστάλλωσης καὶ προνομιακῆς τῆς ἔκφρασης. Διάχυτη καὶ χωρὶς σαφὲς περίγραμμα, εἶναι ὡστόσο «πανταχοῦ παροῦσα» ὡς τὸ φυσικὸ κλίμα πού τροφοδοτεῖ τὶς πρὸ διαφορετικῆς ἐκφάνσεις μιᾶς συγκεκριμένης κουλτούρας. Μιὰ κοσμοθεωρία εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο ἡ συνθετικὴ πολιτιστικὴ δομὴ πού ὑποβαστάζει μιὰν ὀρισμένη ἐποχὴ, ἔργο ἀνώνυμο πού συμπυκνώνει τὶς δημιουργίαι τῶν ζωτικῶν τῆς δυνάμεων. Εἶναι τὸ φόντο πάνω στὸ ὁποῖο προβάλλονται οἱ πολυμορφες πολιτιστικῆς ἐπιτεύξεις, ὅμως δὲν συλλαμβάνεται καθ' ἑαυτὴν παρὰ μὲ τὴ μεσολάβησή τους ὡς ἡ περιεκτικὴ τους μορφή.

1. Πρβλ. Cornelius Castoriadis, *L' institution imaginaire de la société*, Paris, edit. du Seuil, Coll. «Esprit», 1975, σ. 303 κ.ε.

2. Σοφ. 246α. Πρβλ. Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1963¹⁰, σ. 2.

Α. Ἡ ταυτότητα δεσπόζει ἀδιαμφισβήτητα στὴν ἀρχαία ὄντολογία πού, παρὰ τὶς ἀποκλίνουσες ἐνοράσεις τῆς ἡρακλείτειας σκέψης, κατανόησε τὸ εἶναι ὡς τὸ «ταυτότον» καὶ τὸ ἀναλλοίωτο¹. Ὁ Παρμενίδης καὶ ὁ Πλάτωνας ἀποτελοῦν τὰ πιὸ ἀκραῖα σημεῖα τῆς μεταφυσικῆς αὐτῆς τῆς ταυτότητας, πού χάραξε μὲ ἀνεξίτηλο τρόπο τὴ γραμμὴ διάπτυξης τοῦ δυτικοῦ λόγου.

Ὁ Παρμενίδης διακηρύσσει τὴν αἰωνιότητα τοῦ εἶναι πού, ὄντας χωρὶς ἀρχή, εἶναι γι' αὐτὸ καὶ χωρὶς τέλος, ἄκτιστο καὶ ἀνώλεθρο. Δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε γιὰ τὸ εἶναι οὔτε ὅτι ἦταν οὔτε ὅτι θὰ εἶναι, γιὰτὶ οἱ διατυπώσεις αὐτὲς σημαίνουν ἀντίστοιχα: ἀφοῦ ἦταν, δὲν εἶναι πλέον —κατὰ τὸν παρωχημένο τρόπο τοῦ εἶναι—, κι ἀφοῦ θὰ εἶναι, δὲν εἶναι ἀκόμη— κατὰ τὸν μέλλοντα τρόπο τοῦ εἶναι. Δὲν ὑπάρχει ὄντολογικὴ διαφοροποίηση τοῦ εἶναι πού νὰ ὀφείλεται στὴ χρονικότητα, ἀφοῦ εἶναι ἀπόλυτη παρουσία καὶ καθαρὴ συνέχεια. Ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος ἐνυπάρχουν στὸ εἶναι, εἶναι δηλ. «φαινόμενα», τρόποι φανέρωσης τοῦ εἶναι. Τὸ εἶναι διασφαλίζει τὴν ἐνότητα καὶ τὴ διάρκεια τοῦ πραγματικοῦ, γιὰτὶ εἶναι τὸ ἀμετάβλητο βᾶθος πάνω στὸ ὁποῖο ξεχωρίζουν τὰ πράγματα σὰν θραύσματα τοῦ χώρου καὶ τὰ γεγονότα σὰν τομὲς μέσα στὸ χρόνο².

Ὁ Πλάτωνας, ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, τονίζει μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση τὴν ταυτότητα τοῦ εἶναι. Ἐνα περίφημο κείμενο τοῦ «Φαίδωνα» ὑπογραμμίζει τὸ «μονοειδῆ» του χαρακτήρα μὲ μιὰν ἐντυπωσιακὴ συσσώρευση ἀρνήσεων, πού ἀποβλέπουν στὸν ἀπόλυτο ἀποκλεισμό κάθε οὐσιώδους ἀλλοίωσής του: καθαρὴ θετικότητα, τὸ εἶναι δὲν ἐνέχει καμιὰν ἀλλοιώνουσα ἐτερότητα, καμιὰν ἀλλοτριώση». Ἡ πλατωνικὴ Ἰδέα, ἀναλλοίωτη στὴν ἀιδιότητά της, δὲν ὑπόκειται καθ' ἑαυτὴν στὴ χωροχρονικὴ ἐξατομίκευση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, τοῦ ὁποῖου ἀποτελεῖ τὸ ἀπόλυτο μέτρο καὶ τὸ ὕστατο θεμέλιο³.

1. Βλ. T. Bougas, «Elpis et Logos. Jalons pour une philosophie de l'espérance», *Φιλοσοφία*, Ἀθήνα 7/1977, σσ. 61 - 62.

2. «Ὡς ἀγένητον ἐὸν καὶ ἀνώλεθρόν ἐστιν,
ἔστι γὰρ οὐλομελές τε καὶ ἀτρεμές ἡδ' ἀτέλεστον·
οὐδὲ ποτ' ἦν οὐδ' ἔσται, ἐπεὶ νῦν ἐστὶν ὁμοῦ πᾶν,
ἔν, συνεχές».

(Παρμ. 8, 3 - 6)

3. «Αὐτὴ ἡ οὐσία, ἧς λόγον δίδομεν τοῦ εἶναι καὶ ἐρωτῶντες καὶ ἀποκρινόμενοι, πότερον ὡσαύτως αἰεὶ ἔχει κατὰ ταῦτά, ἢ ἄλλοτ' ἄλλως; αὐτὸ τὸ ἴσον, αὐτὸ τὸ καλόν, αὐτὸ ἕκαστον ὃ ἐστὶ, τὸ ὄν, μήποτε μεταβολὴν καὶ ἡντιοῦν ἐνδέχεται; ἢ αἰεὶ αὐτῶν ἕκαστον ὃ ἐστὶ, μονοειδὲς ὄν αὐτὸ καθ' αὐτό, ὡσαύτως κατὰ ταῦτά ἔχει καὶ οὐδέποτε οὐδαμῶς οὐδαμῶς ἀλλοίωσιν οὐδεμίαν ἐνδέχεται; —Ὡσαύτως, ἔφη, ἀνάγκη, ὁ Κέβης, κατὰ ταῦτά ἔχων, ὃ Σώκρατες».

(Φαίδ. 78d).

Β. Ἡ εἰσβολὴ τῆς ἑτερότητας στὴ σφαιρικότητα τῆς ταυτότητας πραγματοποιεῖται γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὸν «ἐξιστορισμὸ» (*Vergeschichtlichung*) τοῦ εἶναι, ποὺ ἐγκαινιάζει ἢ ἐμφάνιση τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῆς θεολογικῆς σκέψης στὸ χῶρο τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ¹. Στὴ θεολογικὴ προοπτικὴ, ὑπάρχει μιὰ ἱστορικὴ ἐξέλιξη ποὺ ὑπακούει σὲ μιὰ μετα-ἱστορικὴ τελικότητα καὶ ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ μιὰν ἀρχή, ἓνα «πρῶτον», ὡς ἓνα τέλος, ἓνα «ἔσχατον». Τὸ «ἔσχατον» αὐτὸ ἐκλαμβάνεται ὡς ἀνασύσταση τοῦ ἀρχαίου χαρακτήρα τοῦ «πρώτου» ποὺ ὑπέστη φθορὰ μὲ τὴν «πτῶση» του στὴν ἱστορικότητα, καὶ συνάμα ὡς προαγωγή στὸ ὑστατο στάδιο ὀντολογικῆς τελείωσης. Στὸ βῆθος ὅμως ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ὡς πορεία πρὸς μιὰν ὑποσχεμένη καὶ ἀναμενόμενη σωτηρία δὲν εἶναι παρὰ ἐπάνοδος στὸ ἀρχέγονο μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς ἱστορίας. Αὐτὴ ἡ ἀνάγκη παλινόρθωσης τῆς ἀρχῆς ὑπαγορεύεται οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸν «τρόμο τῆς ἱστορίας»². Ἐτσι ἡ ἐμπρηστικὴ δύναμη τῆς ἑτερότητας σὲ σχέση μὲ τὸ κλειστὸ πεδίο τῆς ταυτότητας ἐξουδετερώνεται: ἡ ὑπόσχεση τῆς τελικῆς ἀποκατάστασης (*restitutio in integrum*) ὑποδηλώνει σὲ τελευταία ἀνάλυση τὴν ἐπιστροφή τῆς ταυτότητας καὶ τὸν ἐξοβελισμὸ τῆς ἑτερότητας. Κατὰ παράδοξο τρόπο, τὸ ἐσχατολογικὸ αὐτὸ «μοντέλο» ἐξήγησης τῆς ἱστορίας διατηρήθηκε στὴ σύγχρονη συνείδηση ὑπὸ τὴ μορφή ἐκκοσμικευμένων ἐπιβιώσεων καὶ μακρινῶν ὑποκαταστάτων τῆς ιδέας τῆς ἱστορικῆς τελείωσης: ἡ ἐπιστροφή τῆς ιδέας στὸν ἑαυτὸ της (*Anundfürsichsein*) τοῦ Ἑγέλου, ἡ αἰώνια ἀνακύκλιση (*ewige Wiederkehr des Gleichen*) τοῦ Nietzsche, ἡ ἀταξικὴ κοινωνία (*klassenlose Gesellschaft*) τοῦ Marx, ἡ ὁρμὴ πρὸς θάνατο (*Todestrieb*) τοῦ Freud εἶναι οἱ περιφημότερες μεταγραφές καὶ μεταμορφώσεις τῆς ἐσχατολογικῆς κατανόησης τῆς ἱστορίας, τὴν ὁποία προήγαγε ἡ χριστιανικὴ σκέψη.

Γ. Θὰ πρέπει νὰ ἀναχθοῦμε στὶς πηγές τῆς νεότερης ἐποχῆς, γιὰ νὰ ἀνακαλύψουμε τὰ δυναμικὰ σπέρματα μιᾶς ὀριστικῆς ἀντιστροφῆς τῆς παρα-

1. Πρβλ. 2 Κορ. 5, 17: «Τὰ ἀρχαῖα παρῆλθεν, ἰδοὺ γέγονεν καιρὰ τὰ πάντα». 2 Πέτρ. 3, 13: «Καινοὺς δὲ οὐρανοὺς καὶ γῆν καινὴν κατὰ τὸ ἐπάγγελμα αὐτοῦ προσδοκώμεν». Ἀποκ. 21,5: «Ἴδοὺ καιρὰ ποιῶ πάντα». — Jürgen Moltmann, *Perspektiven der Theologie. Gesammelte Aufsätze*, Chr. Kaiser Verlag/München, Matthias-Grünewald-Verlag/Mainz 1968, σσ. 174 - 188: «Die Kategorie «Novum» in der christlichen Theologie». Ὁ Moltmann προτείνει τὴ βασικὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν «ἐλληνικὴ ὀντολογικὴ σκέψη» (*griechisches Seinsdenken*) καὶ τὴ «βιβλικὴ ἱστορικὴ σκέψη» (*biblisches Geschichtsdenken*) (*Theologie der Hoffnung*, Chr. Kaiser Verlag, München 1973⁹, σ. 74 κ.έ.)

2. Πρβλ. Mircea Eliade, *Le mythe de l' éternel retour*, Paris, Gallimard, Coll. «Idées» (191), σ. 163 κ.έ.

δοσιακῆς σύλληψης τοῦ πραγματικοῦ: ἡ ἐποχὴ τῆς ἑτερότητας ἀρχίζει νὰ ἐγκαθιδρύεται μὲ τὴν «ἐκκοσμίκευση τοῦ κόσμου» καί, στὴν εὐθεία προέκτασή της, τὴν ὑπεύθυνη ἀνάληψη τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Πραγματικά, ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ ὕστερα, ὁ ἄνθρωπος γίνεται προοδευτικὰ τὸ μοναδικὸ ὑποκείμενο τῆς ἱστορίας ποὺ μὲ τὴ δημιουργικότητα τῆς πράξης του θραύει τὴ στενότητα τοῦ ἀμετάβλητου καὶ διανοίγει τοὺς ὀρίζοντες τοῦ νέου. Στὴν καινούργια αὐτὴ προοπτικὴ, ἡ ἱστορία δὲν ἀπολήγει σ' ἓνα ὁποιοδήποτε ἔσχατο ποὺ νὰ προδιαγράφει τὴν τροχιά της καὶ νὰ ρυθμίζει τὴν κίνησή της, ἀλλὰ τείνει, χάρις στὸν ἐγγενῆ της δυναμισμό, πρὸς τὸ ἄπειρο καὶ τὸ ριζικὰ ἄλλο.

Σὲ συνάρτηση μὲ τὴ συγκρότηση τοῦ νεότερου λόγου, ὁ ἄνθρωπος ἀπόκτησε σαφῆ συνείδηση τῆς ἐξουσίας του πάνω στὴν πραγματικότητα καὶ στὴν ἴδια του τὴ μοίρα¹. Χάρις στὴ διεύρυνση καὶ τελειοποίηση τῶν μεθόδων ἀποτελεσματικῆς ἐπέμβασης στὴ δομὴ τοῦ πραγματικοῦ, συνειδητοποίησε σταδιακὰ τὴν ἰκανότητά του νὰ χαλαρώσει τὴν ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸν κόσμο, νὰ ὑπονομεύσει ὡς ἓνα βαθμὸ τὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα καὶ νὰ ἐπιβάλλει στὸ ροῦ τῆς ἱστορίας, ὡς αὐτόνομη ρυθμιστικὴ ἀρχή, μιὰν ἠθελημένη πορεία. Ἡ ὀξυδέρκεια τοῦ Nietzsche εἶχε ἤδη διαγνώσει τὴ βαθεῖα αὐτὴ μεταβολὴ στὴ σύλληψη τοῦ πραγματικοῦ ποὺ συντελοῦνταν στὴν ἐποχὴ του μὲ ἐπιταχυνόμενο ρυθμὸ. Ὁ Nietzsche ἐπαινεῖ τὸν αἰῶνα του, ποὺ μπόρεσε νὰ ἐκπονήσει τρόπους τιθάσσευσης καὶ οἰκειοποίησης τοῦ μέλλοντος. Κατὰ τὴν ἀντίληψή του, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία ἡ κατάκτηση τοῦ μέλλοντος προσφέρεται στὴν ἀνθρώπινη δραστηριότητα ὡς ἔργο πρὸς ἐκπλήρωση σὲ καθολικὴ κλίμακα. Πράγμα ἰδιαίτερα σημαντικό, τὸ ἔργο αὐτὸ ἐπιβάλλεται στὸ ἐξῆς ὡς ὑπόθεση καθαρὰ ἀνθρώπινη, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε μορφῆς ὑπερανθρώπινης ἐπιστασίας: ἐνήλικη πιά ἡ ἀνθρωπότητα, παίρνει ἐλεύθερα στὰ χέρια της τὴ μοίρα της, ἐγκαινιάζοντας ἔτσι τὸ ἀδιαμφισβήτητο βασίλειο τοῦ ἀνθρώπου². Ὁ προμηθεϊσμός τῶν νεότερων χρόνων συνίσταται οὐσια-

1. Βλ. Ossip K. Flechtheim, *Futurologie. Der Kampf um die Zukunft*, Verlag Wissenschaft und Politik, Köln 1970, σ. 33 κ.έ.

2. «In Hinsicht auf die *Zukunft* erschliesst sich uns zum ersten Male in der Geschichte der ungeheure Weitblick menschlich-ökumenischer, die ganze bewohnte Erde umspannender Ziele. Zugleich fühlen wir uns der Kräfte bewusst, diese neue Aufgabe ohne Anmassung selber in die Hand nehmen zu dürfen, ohne übernatürlicher Beistände zu bedürfen; ja, möge unser Unternehmen ausfallen, wie es wolle, mögen wir unsere Kräfte überschätzt haben, jedenfalls gibt es niemanden, dem wir Rechenschaft schuldeten als uns selbst: die Menschheit kann von nun an durchaus mit sich anfangen, was sie will» (Fr. Nietzsche, *Menschliches, Allzumenschliches*, 179. In: *Werke in drei Bänden*, hrsg. von Karl Schlechta, Carl Hanser Verlag,

στικά στο γεγονός, ότι ο άνθρωπος δημιουργεί στο έξής την ιστορία, αντί να την υφίσταται παθητικά¹.

2.

Ἡ εξέλιξη αὐτὴ ἀνέτρεψε τὴ δισχιλιετῆ ἱεράρχηση τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἑτερότητας², προκαλώντας συνάμα τὴν ὑπονόμευση τῆς παλιᾶς κοσμοθεωρίας, τῆς ὁποίας ἡ ἱεράρχηση αὐτὴ ἐξασφάλιζε τὸ ὄντολογικὸ ὑπόβαθρο. Στὴ σύγχρονη ἐποχὴ τὸ ὑπονομευτικὸ αὐτὸ ἔργο ἔχει πάρει τεράστιες διαστάσεις. Αὐτὴ ἡ ἀναδιάρθρωση τῆς παραδοσιακῆς σύλληψης τοῦ κόσμου ἀποκρυσταλλώνεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, σὲ τρία δεσπόμενα φαινόμενα ποὺ συναρτῶνται ὀργανικὰ καὶ καθορίζονται ἀμοιβαῖα. Τὰ ὀνομάζω ὄντολογικὴ ἀντιστροφή, «μελλοντοποίηση» (futurisation) ἢ, καλύτερα, ἀναπροσανατολισμὸ τοῦ λόγου πρὸς τὸ μέλλον καὶ προαγωγή τῆς πράξης.

I. Ἡ ὄντολογικὴ ἀντιστροφή εἶναι ἡ προαγωγή τοῦ μέλλοντος σὲ ρυθμιστικὴ ἀρχὴ τοῦ πραγματικοῦ³, εἰς βάρος τοῦ παρόντος καὶ τοῦ παρελθόντος: στὶς μέρες μας συντελεῖται μιὰ μετατόπιση τοῦ κέντρου βαρύτητας τοῦ πραγματικοῦ στὴν περιοχὴ τοῦ ἀνεκπλήρωτου, γιατί αὐτὸ ποὺ καθορίζει τὴν οὐσία τοῦ πραγματικοῦ εἶναι τὰ πλέγματα τῶν δυνατοτήτων ποὺ δὲν ἔχουν (ἀκόμη) προωθηθεῖ στὴν ὑπαρξή. Ἡ πραγματικότητα τοῦ παρόντος

München 1962, τ. I, σσ. 807 - 808). Πρέπει νὰ σημειωθεῖ, πὼς ὁ Nietzsche ἐνοεῖ ἐδῶ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ μέλλοντος ὡς ἀποτέλεσμα διάβρωσης τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Πρβλ. ἀκόμη: «Grundgedanke: wir müssen die Zukunft als *massgebend* nehmen für alle unsere Wertschätzung — und nicht *hinter* uns die Gesetze unseres Handelns suchen!» (Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., τ. III, σ. 439. Ἐπίσης: ὁ.π., τ. I, σ. 465: «Möglichkeit des Fortschritts»).

1. «Dem Menschen die Zukunft als seinen *Willen*, als abhängig von einem Menschenwillen zu lehren und grosse Wagnisse und Gesamt-Versuche von Zucht und Züchtung vorzubereiten, um damit jener schauerlichen Herrschaft des Unsinn und Zufalls, die bisher «Geschichte» hiess, ein Ende zu machen» (Fr. Nietzsche, *Jenseits von Gut und Böse*, 203; Karl Schlechta II, 661). Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ ὅρος «Geschichte» (ἱστορία) ἐκλαμβάνεται ἐδῶ στὴν κυριολεκτικὴ σημασίᾳ τοῦ «Geschehen» (γεγονός): ἱστορία εἶναι αὐτὸ ποὺ συμβαίνει, αὐτὸ ποὺ γίνεται χωρὶς τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τοῦ ἀνθρώπινου παράγοντα (πρβλ. τὴν ἐτυμολογία τοῦ ὅρου «Zukunft» (μέλλον) — «das auf uns Zukommende» (αὐτὸ ποὺ ἔρχεται πρὸς ἐμᾶς) —, ποὺ ἐνέχει τὴν ἰδέα τῆς παθητικῆς ἀποδοχῆς τοῦ μέλλοντος).

2. Πρβλ. Michel Foucault, *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*, Paris, Gallimard, Coll. «Bibliothèque des sciences humaines», 1966, σ. 7.

3. Πρβλ. Ossip K. Flechtheim, ὁ.π., σ. 29.

ἀνιχνεύεται κυρίως μὲ σκοπὸ τὴν ἐπισήμανση καὶ προαγωγή τῶν δυνατοτήτων του, διερευνᾶται «sub specie futuri», ἐκκοσμικευμένη μεταγραφὴ τῆς παλιᾶς ἀνάγνωσης τοῦ πραγματικοῦ «sub specie aeterni»¹. Στὴν προοπτικὴ αὐτῇ, τὸ «ἐνεργεία» ὑποχωρεῖ κατὰ παράδοξο τρόπο στὸ «δυνάμει», ἢ «παρουσία» τοῦ παρόντος ὑποτιμᾶται, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, πρὸς ὄφελος τῆς «ἀπουσίας» τοῦ μέλλοντος ἢ, ἀκριβέστερα, δὲν ἀποτιμᾶται παρὰ στὸ μέτρο πού ὑπόσχεται καὶ προάγει μελλοντικὸ εἶναι. Ἔτσι τὸ «γενόμενον» εἶναι ὑποδεέστερο τοῦ «ἐσομένου», τοῦ ὁποίου ἢ μὴ πραγματωμένη πραγματικότητα, ὡς φορέας δυνατοτήτων πραγματοποίησης, εἶναι πῶς πραγματικὴ ἀπὸ τὴ συντελεσμένη πραγματικότητα τοῦ παρόντος καὶ τοῦ παρελθόντος². Μὲ μιὰ λέξη, ἢ ὄντολογικὴ προτεραιότητα δίνεται ὄχι στὸ τετελεσμένο, ἀλλὰ στὸ ὑπὸ πραγματοποίηση πραγματικὸ. Ἡ δυναμικότητα τοῦ μεταβλητοῦ διαδέχεται ἔτσι τὴ στατικότητα τοῦ ἀμετάβλητου.

Αὐτὴ ἢ ἀνατροπὴ τῆς παλιᾶς ὄντολογικῆς ἱεραρχίας συνεπάγεται τὴ ριζικὴ ἀναδιάρθρωση τῶν παραδοσιακῶν τρόπων ἀποκρυπτογράφησης τοῦ πραγματικοῦ. Κατὰ πρῶτο λόγο, ἢ προβολὴ τοῦ μέλλοντος ὡς δεσπύζουσας «περιοχῆς» τῆς πραγματικότητος προκάλεσε τὴ ρήξη τῶν παραδεγμένων ὀρίων τῆς γνώσης καὶ τῆς ἐμπειρίας. Ἔτσι γνωστὸ δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον τὸ πεδίο τῆς τετελεσμένης ἀντικειμενικότητος, γνωστὸ γίνεται ἀκόμα τὸ «δυνάμει» καὶ τὸ «λανθάνον». Ὅσο γιὰ τὴν ἐμπειρία, διευρύνεται μὲ τὴ σειρά της στίς διαστάσεις τοῦ μέλλοντος: τὸ πραγματικὸ ὡς ἀντικείμενον πρόληψης καὶ προαίσθησης, ἐλπίδας καὶ ἐπιθυμίας, πρόγνωσης καὶ προγραμματισμοῦ, δὲν εἶναι σὲ λιγότερο βαθμὸ καθοριστικὸ τοῦ περιεχομένου τῆς ἐμπειρίας ἀπὸ τὸ πραγματικὸ ὑπὸ τὴ μορφή τοῦ τετελεσμένου. Κατὰ δεῦτερο λόγο, αὐτῇ ἢ ὄντολογικῇ ἀντικατάσταση τοῦ «γενομένου» ἀπὸ τὸ «ἐσόμενον» προκάλεσε τὴ διεύρυνση τοῦ πεδίου διερεύνησης τῆς ἱστορίας. Σκοπὸς τῆς ἱστορίας εἶναι στὸ ἐξῆς ὄχι μονάχα νὰ καταγράψει μὲ ἀκρίβεια, ὡς «ἀρχειακὴ» λειτουργία τοῦ λόγου, αὐτὸ πού ὑπῆρξε, ἀλλ' ἀκόμη νὰ ἐπισημάνει αὐτὸ πού θὰ ἀναδυθεῖ στὴν ὑπαρξή, δηλ. τίς κύριες γραμμὲς μιᾶς ἐξέλιξης πού ἀναγγέλλει ἕνα μελλοντικὸ εἶναι: τὸ μέλλον ἐπιβάλλεται ἀποφασιστικὰ ὡς κατηγορία τῆς ἱστορίας³. Σὲ μιὰ λακωνικὴ διατύπωση: τὸ εἶναι ὡς θεμελιακὴ

1. Ὁ.π., σ. 41.

2. Πρβλ. G. Ebeling, *Wort und Glaube*, Tübingen 1962, σ. 387: «Das eigentlich Wirkliche am Wirklichen sind seine Möglichkeiten».

3. Πρβλ. Karl Dietrich Erdmann, «Die Zukunft als Kategorie der Geschichte», *Historische Zeitschrift*, 198/1964, σσ. 44 - 61.— Reinhard Wittram, «Die Zukunft in den Fragestellungen der Geschichtswissenschaft», *Geschichte - Element der Zukunft*, J.C.B. Mohr, Tübingen 1965, σσ. 7 - 32 (ἰδιαιτέρα σσ. 24 - 32). Ἡδὴ ὁ ἑγγελιανὸς August Cieszkowski θεωροῦσε τὸ μέλλον ὡς «einen integrierenden Teil der

κατηγορία τοῦ πραγματικοῦ ἐκτοπίζεται στό ἐξῆς ἀπό τὸ γίγνεσθαι. Ἡ ἡρακλείτεια θεώρηση τοῦ κόσμου ἐπανερχεται ἔτσι στό προσκῆνιο ὕστερα ἀπὸ αἰῶνες ὀντολογικῆς ἐπικάλυψης.

Παρατηρήθηκε πὼς αὐτὴ ἡ διεύρυνση τῶν διαστάσεων τοῦ κόσμου πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ μέλλοντος, αὐτὴ ἡ «προδρομικὴ» (pro-spective) σύλληψη ποὺ ἔρχεται νὰ ἀντικαταστήσει τὴν παλιὰ «ἀναδρομικὴ» (rétro-spective) θεώρηση τοῦ πραγματικοῦ, συνεπάγεται, στὴν τάξη τοῦ χρόνου, ἀνακατατάξεις ἀνάλογες μὲ ἐκεῖνες ποὺ ἐγκαινίασε, στὴν τάξη τοῦ χώρου, ἡ ἀνακάλυψη τῆς προοπτικῆς (perspective) ἀπὸ τὴ μεγάλη ζωγραφικὴ τοῦ Quattrocento¹. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις, ἡ στατικὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου συντρίφτηκε, ἀνοίγοντας ἔτσι καινούργιους δρόμους στὴν τιθάσσευσή του. Καὶ στὰ δυὸ αὐτὰ πεδία, τῆς προοπτικῆς καὶ τῆς «προ-τρέχουσας» διερεύνησης, ἀνακαλύφτηκε κάτι τὸ ριζικὰ νέο: ἡ πολυδιαστατικότητα τοῦ πραγματικοῦ. Ἔτσι ἡ εἰκαστικὴ παράστασή του² προοιωνιζόταν τὴ γνωστικὴ τοῦ σύλληψη πού, μὲ τὴ σειρά της, θὰ ἀνοίγε τὸ δρόμο στὴ μεταμόρφωσή του χάρις στὸ μετασχηματισμὸ τῆς γνώσης σὲ ὄργανο ἀποτελεσματικῆς ἐπέμβασης στὴ δομὴ του.

Τὸ μέλλον ποὺ ἐπιβάλλεται σήμερα ὡς κανονιστικὸ μέγεθος τοῦ πραγματικοῦ εἶναι, κατὰ τὴ σωστὴ διατύπωση τοῦ Jürgen Moltmann, ὁ καινούργιος τύπος, τὸ «καινούργιο παράδειγμα τῆς ὑπερβατικότητας»³. Οἱ διαδοχικὲς μεταμορφώσεις τῆς σεβάσμιας αὐτῆς ιδέας τῆς παραδοσιακῆς σκέψης συνιστοῦν ἓνα εἶδος συνοπτικῆς παράστασης τῆς ἐξέλιξης, τῆς ὁποίας προσπαθῶ ἐδῶ νὰ ἀκολουθήσω τὰ ἴχνη: ἡ ιδέα τῆς ὑπερβατικότητας, ἀκρογωνιαῖος λίθος τοῦ μεταφυσικοῦ οἰκοδομήματος ἐπὶ αἰῶνες, ἔγινε στοὺς νεότερους χρό-

---

Geschichte» καὶ «die Feststellung der Erkennbarkeit der Zukunft eine unentbehrliche Vorfrage für den Organismus der Geschichte» (In: Ossip K. Flechtheim, *δ.π.*, σ. 43).

1. Pierre Bertaux, «L' avenir». In: Gaston Berger, *Phénoménologie du temps et prospective*, Paris, P.U.F., 1964, σ. 216. Πρβλ. Wilhelm Kamlah, *Utopie, Eschatologie, Geschichts teleologie. Kritische Untersuchungen zum Ursprung und zum futurischen Denken der Neuzeit*, Bibliographisches Institut, Mannheim-Wien-Zürich, 1969, σ. 101.

2. Κατὰ τὸν Michel Foucault, ἡ παράσταση ἦταν στὴν κλασικὴ ἐποχὴ τῆς δυτικῆς κουλτούρας μιὰ δεσπύζουσα κατηγορία τῆς σκέψης (*δ.π.*, σσ. 14 - 15, καὶ τὸ κεφάλαιο «Représenter», σσ. 60 - 91).

3. Jürgen Moltmann, *Zukunft der Schöpfung. Gesammelte Aufsätze*, Chr. Kaiser Verlag, München 1977, σσ. 9 - 25: «Die Zukunft als neues Paradigma der Transzendenz».

νοὺς ἀντικείμενο μιᾶς ἀμετάκλητης ἐκκοσμίκευσης¹. Πραγματικά, γιὰ τὴν παραδοσιακὴ μεταφυσικὴ καὶ θεολογία, ἡ ὑπερβατικότητα ἦταν ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ ὕστατο θεμέλιο τοῦ πραγματικοῦ, ἡ μὴ ὑποκείμενη στὶς μεταλλαγὰς τῆς τυχαιότητος ἰδεατὴ ἀρχετυπικότητα τῶν ὄντων. Σὲ μιὰ δεύτερη φάση, πού ἐγκαινίασε ὁ Descartes καὶ ὀλοκλήρωσε ὁ Kant, μεταμορφώθηκε σὲ ὑπερβατολογικὴ (transcendental) ὑποκειμενικότητα πού, ὡς a priori ἀρχὴ κάθε ἐμπειρίας, ἀσκεῖ νομοθετικὴ καὶ κανονιστικὴ λειτουργία στὸ χῶρο τῆς ἐμπειρικότητος, μὲ στόχο τὴν ὑπαγωγή τῆς στὰ γνωστικὰ σχήματα². Ἡ φαινομενολογία ὄρισε στὴ συνέχεια ὡς ὑπερβατικότητα τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο ὡς πόλο ἀναφορᾶς καὶ προθετικότητά τῆς συνείδησης³. Τέλος, μὲ μιὰν ὕστατη ὄντολογικὴ ἀναδιάρθρωση τοῦ «τοπίου» τοῦ πραγματικοῦ, ἡ ὑπερβατικότητα ἀποβάλλει τὸ «ἐνεργεῖα» χάριν τοῦ «δυνάμει» εἶναι, γιὰ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ μέλλον, πεδίο τοῦ ἀνεκπλήρωτου καὶ πλέγμα τῶν ὑπὸ πραγματοποίηση δυνατοτήτων. Μὲ τὴν ἀντιστροφή αὐτὴ δὲν εἶναι πιά πίσω καὶ πάνω ἀπὸ τὸ πραγματικὸ ὡς πηγὴ καὶ θεμελιοῦσα ἀρχὴ τοῦ τυχαίου του χαρακτήρα, ἀλλὰ μπροστά του ὡς ρυθμιστικὴ ἰδέα καὶ ἐγγενὴς στὴν ἐξέλιξή του τελικότητα. Μὲ τὴν προαγωγή τοῦ μέλλοντος σὲ κανονιστικὸ μέγεθος τοῦ πραγματικοῦ, ἡ ἐκκοσμίκευση τῆς ὑπερβατικότητος φτάνει ἴσως στὸ τελευταῖο στάδιο τῆς τροχιᾶς τῆς.

II. Ἡ «μελλοντοποίηση» τοῦ λόγου εἶναι ἡ ἀναδιάρθρωση τῆς κυριαρχίας τῆς λογικότητος πάνω στὸ πραγματικὸ ὡς συνέπεια τῆς συνειδητοποίησης τῆς μελλοντικότητος τοῦ εἶναι. Παίρνει τὴ μορφὴ ἀντικατάστασης τῆς παλαιᾶς θεωρητικῆς, ἀναδρομικῆς - ἀναγωγικῆς πρακτικῆς τοῦ λόγου μὲ μιὰν ἄλλη, προ-δρομικὴ, ἐξερευνητικὴ πρακτικὴ. Πραγματικὰ ὁ σύγχρονος λόγος, ἐγκαταλείποντας στὸ ἐξῆς τὴ στάση θεατῆ τοῦ ἀπηρητισμένου καὶ ταξιθέτη τοῦ συντελεσμένου, μεταμορφώνεται σὲ λόγο προ-ληπτικὸ τοῦ μέλλοντος, τοῦ ὁποίου προσπαθεῖ νὰ συλλάβει τὶς λαυθάνουσες δυνατότητες, ὄχι τόσο γιὰ νὰ ἐξαγάγει τὶς δομὲς κατανόησής του μὲ πρόθεση τῆς γνωστικῆς του τιθάσ-

1. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ, πὼς ἡ ἐκκοσμίκευση τῆς ὑπερβατικότητος ἐντάσσεται σὲ ἕνα πὺρὸν πολιτιστικὸ φαινόμενο πού θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε *ἐπανάκτηση τῆς κοσμικότητος τοῦ κόσμου*. Τῶν ἀνακατατάξεων αὐτῶν ὁ Nietzsche ἔδωσε μιὰ λαμπρὴ περιγραφή στὸ βιβλίον του «Götzen-Dämmerung»: «Wie die «wahre Welt» endlich zur Fabel wurde. Geschichte eines Irrtums» (Karl Schlechta II, 963).

2. Jürgen Moltmann, *ὁ.π.*, σ. 12.

3. Πρβλ. J.-P. Sartre, «Une idée fondamentale de la phénoménologie: l'intentionnalité», *Situations I*, Paris, Gallimard, 1947, σσ. 31 - 35.— «La philosophie de la transcendance nous jette sur la grand' route, au milieu des menaces, sous une aveuglante lumière» (*ὁ.π.*, σ. 33).

σευση, όσο για να επέμβει στη διαδικασία συγκρότησής του με ήθελημένες επιλογές. Μετέχοντας έτσι στη διάπτυξη του γίνεσθαι, παραιτείται από την ασφάλεια του είναι, για να γίνει κατά κάποιο τρόπο «τυχοδιώκτης». 'Η «κατάληψη του μέλλοντος», κατά τη διατύπωση του Robert Jungk¹, γίνεται στο έζης ή κατά προτεραιότητα επιδίωξη και ή επείγουσα υπόθεση τῆς λογικότητας χάρη στην πραγματο-ποίηση τῆς θεωρητικῆς γνώσης, στη μεταποίησή της δηλ. σέ ὄργανο τῆς πράξης. 'Ο λόγος, μεταβαλλόμενος ἔτσι σέ πρακτικό, δηλ. οὐσιαστικά σέ κανονιστικό λόγο, στο μέτρο πού ἀναλαμβάνει τή διαμόρφωση τοῦ πραγματικοῦ μέ συνειδητές ἀποφάσεις, ἐκπονεῖ μιὰ λογική τῆς ἐφεύρεσης πού ἀπαιτεῖ τόν ἐπανορισμό τῆς κατηγορίας τῆς ἀντικειμενικότητας, θεμελιακοῦ ἀξιώματος τῆς ἐπιστημονικῆς πρακτικῆς.

Μέσα στο πλέγμα αὐτό προβλημάτων γεννήθηκε ή μελλοντολογία, ἔργο τῆς ὁποίας εἶναι νά κάμει ἀντικείμενο διερεύνησης καί θεωρητικῆς θεμελίωσης τήν ἀναδιάρθρωση τοῦ λόγου ὑπό τήν ἐπήρεια τῆς ιδέας τοῦ μέλλοντος.

III. 'Η προαγωγή τῆς πράξης, τρίτος ἀποφασιστικός παράγοντας ἀλλαγῆς τῆς κοσμοθεωρίας, ἀποτελεῖ οὐσιαστικά τή γενεσιουργό αἰτία τῶν δύο ἄλλων: τόσο ή ὄντολογική ἀντιστροφή ὅσο καί ὁ ἀναπροσανατολισμός τῆς λογικότητας ὀφείλονται κατά κύριο λόγο στη δρᾶση τῆς πράξης καί τή διεύρυνση τοῦ πεδίου ἐφαρμογῆς της. 'Η πράξη συνδέεται ὀργανικά μέ τὸ μέλλον, στο μέτρο πού ἐπεμβαίνει στη δομή τοῦ κόσμου, για νά δημιουργήσει νέα πραγματικότητα. Αὐτή ή καινοποιοῦσα λειτουργία τῆς πράξης ὑπονομεύει τήν παλιά «θεωρητική» ἀνάγνωση τοῦ πραγματικοῦ ὡς ἀφευκτου πεπρωμένου: ή πράξη γίνεται παράγοντας αὐτοπραγματοποίησης τοῦ ἀνθρώπου² καί μοχλὸς τῆς ἱστορίας. Αὐτή ή ἀποφασιστικὴ ἀνοδος τῆς πράξης σημαίνει τὸ τέλος τῆς κυριαρχίας τῆς ταυτότητας καί τήν ἐπιβολή τῆς ἑτερότητας ὡς ὄντολογικῆς καινοποίησης.

'Ο κλονισμὸς τῆς θεωρητικῆς στάσης ἀπέναντι στο πραγματικό συμπίπτει μέ τήν ἔναρξη μετασχηματισμοῦ τῆς γνώσης σέ ἀποτελεσματικὸ ὄργανο ἀναδόμησῆς του. 'Ετσι ή γνωστικὴ σύλληψη τοῦ πραγματικοῦ δὲν εἶναι πιά αὐτοσκοπός, ἀλλὰ σταθμὸς μονάχα στην πορεία πρὸς τιθάσσευσή του. Γιατὶ ὁ καθολικὸς νόμος, στὸν ὁποῖο ὑπακούει, δὲν εἶναι πλέον ή κατανοητότητα (intelligibilité), ή ἀναζήτηση τῆς ὁποίας καθόρισε τήν πορεία τῆς σκέψης

1. Robert Jungk, *Die Zukunft hat schon begonnen*, Rowohlt Taschenbuch, Nr. 6653, Reinbeck/Hamburg, 1963, σσ. 170 - 190: «Griff nach der Zukunft».

2. Πρβλ. τὸ λόγο τοῦ Sartre: «L' homme n' est rien d' autre que ce qu' il se fait» (*L' existentialisme est un humanisme*, Paris, Nagel, 1962, σ. 22).— Michel Contat - Michel Rybalka, *Les écrits de Sartre*, Paris, Gallimard, 1970, σ. 655: «faire et en faisant se faire et n' être rien que ce qu' il (sc. l' homme) s' est fait».

ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνα, ἀλλὰ ἡ μεταβλητότητα. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς, ἐγκαινιάζοντας τὴν μεταμόρφωση τοῦ πραγματικοῦ, ἐπέφερε σὲ τελευταῖα ἀνάλυση τῆς ριζικῆς αὐτῆς ἀνακατάταξης: τὴν ὄντολογικὴ ἐκθρόνιση τοῦ συντελεσμένου, ἀντικειμένου θέασης καὶ θεωρητικῆς σύλληψης τῆς γνώσης, καὶ τὴν κατίσχυση τοῦ δυνατοῦ, προνομιακοῦ χώρου δραστηριοποίησης τῆς πράξης.

Ἰστατὴ συνέπεια τῆς ἀνακατάταξης αὐτῆς: οἱ ὄροι τῆς σχέσης θεωρία - πράξη, κεντρικοῦ ἄξονα τῆς δυτικῆς σκέψης, φαίνονται τώρα νὰ ἀντιστρέφονται. Ἡ πράξη οἰκειοποιεῖται στὸ ἐξῆς τὰ πρωτεῖα, ὑποτάσσοντας στὴ σκοπιμότητά της τὶς θεωρητικὲς συλλήψεις¹. Ἡ περίφημη «11η θέση πάνω στὸν Feuerbach» τοῦ Marx: «Οἱ φιλόσοφοι ἐρμήνευσαν μονάχα τὸν κόσμον μὲ διαφορετικοὺς τρόπους· πρέπει τώρα νὰ τὸν ἀλλάξουμε»², θέση οἱ ἐπιπτώσεις τῆς ὁποίας ξεπερνοῦν σὲ εὐρεία κλίμακα τὸ πολιτικὸ πεδίο, διατυπώνει μὲ ἐπιγραμματικὸ τρόπο τὴν ἀντιστροφή αὐτῆς ποὺ ἐγκαινιάζει μιὰ καινούργια περίοδο στὶς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμον. Στὴν προοπτικὴ αὐτῆ, ἡ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου θέτει, βέβαια, τὰ θεωρητικὰ θεμέλια τῆς πράξης, ὅμως σὲ τελευταῖα ἀνάλυση δὲν ὑποδύεται παρὰ ἓνα ρόλο προπαρασκευαστικὸ καὶ προπαιδευτικὸ σὲ σχέση μὲ τὴν πράξη³.

1. Helmut Fahrenbach, «Ein programmatischer Aufriss der Problemlage und systematischen Ansatzmöglichkeiten praktischer Philosophie», *Rehabilitation der praktischen Philosophie*, hrsg. von M. Riedel, Freiburg i. Br. 1972, Bd. I, σ. 20.—Walter Schulz, *Philosophie in der veränderten Welt*, Neske, Pfullingen, 1972, σ. 653: «Heute ist wie nie zuvor die Praxis an die Stelle der Theorie getreten: man muss 'handeln können'».—Cornelius Castoriadis, *Ἰ.π.*, σσ. 29 - 30: «Il est certain que la conscience humaine comme agent transformateur et créateur dans l'histoire est essentiellement une conscience *pratique*, une raison opérante-active, beaucoup plus qu'une réflexion théorique à laquelle la pratique serait annexée comme le corollaire d'un raisonnement et dont elle ne ferait que matérialiser les conséquences». Ἐπίσης, σ. 102 σημ. 8: «primat de la raison pratique». Hermann Lübbe, *Theorie und Entscheidung. Studien zum Primat der praktischen Vernunft*, Verlag Rombach, Hochschul-Paperback, Freiburg 1971, ἰδιαιτέρα σσ. 62 - 84: «Herrschaft und Planung. Die veränderte Rolle der Zukunft in der Gegenwart».

2. «Die Philosophen haben die Welt nur verschieden *interpretiert*, es kömmt drauf an, sie zu *verändern*» (Karl Marx, *Werke*, Bd. II, hrsg. von Hans-Joachim Lieber und Peter Furth, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1971, σ. 4. Βλ. ἐπίσης τὶς σχετικὲς ἀναλύσεις τοῦ Ernst Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/Main 1959, σσ. 319 - 327).

3. Ὁ Heidegger, σχολιάζοντας τὴν θέση τοῦ Marx, ἐμμένει ἀντίθετα στὴν προτεραιότητα τῆς θεωρίας σὲ σχέση μὲ τὴν πράξη. Κατὰ τὴ γνώμη του, εἶναι ἀδύνατη ἡ μεταμόρφωση τοῦ κόσμου χωρὶς προηγούμενη ἀλλαγὴ τῆς παράστασης ποὺ ἔχουμε γι' αὐτόν. Ἄλλ' ἡ παράσταση αὐτῆ στηρίζεται ἀναγκαστικὰ σὲ μιὰ ἐρμηνεία τοῦ πραγματικοῦ. Ἡ θέση τοῦ Marx εἶναι ἔτσι ἀστήριχτη (*Martin Heidegger im Gespräch*, hrsg. von Richard Wisser, Verlag Karl Alber, Freiburg/München 1970, σσ. 68 - 69).

Τὸ μέλλον ὡς δεσπόζουσα ἀρχὴ τῆς πραγματικότητας κατανοεῖται καλύτερα ὑπὸ τὸ φῶς τῶν θεματικῶν αὐτῶν συναρτήσεων: ὡς πραγματικὸ ὑπὸ πραγματοποίηση καὶ διαμόρφωση δὲν προκαλεῖ μονάχα τὸ ἐγγεῖρημα τῆς γνώσης, ἀλλὰ πρὸ παντὸς τὴ δραστηριοποίηση τῆς πράξης. Τὸ «ἐσόμενο», σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ «γενόμενο» ποὺ εἶναι μονάχα γνωστό, εἶναι ἐπὶ πλέον πρακτὸ, ποιήσιμο, κινητοποιώντας συνάμα τὴ γνώση καὶ τὴν πράξη.

3.

Ἡ εἰσβολὴ τοῦ μέλλοντος στὸ πολιτιστικὸ μας τοπίο δρᾷ ὡς παράγοντας γονιμοποίησης καὶ ἀνακαινίσης τῆς σκέψης: ἡ ἐπανερμηνεία τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας, ἡ ἐπανεμφάνιση τοῦ οὐτοπικοῦ στοχασμοῦ, ἡ θεμελίωση τῆς μελλοντολογίας, ἡ ἀναδιατύπωση τοῦ φιλοσοφικοῦ προβληματισμοῦ «sub specie futuri» εἶναι τὰ τυπικότερα σημεῖα ἀποκρυστάλλωσης τοῦ φαινομένου αὐτοῦ.

I. Ἐνα σημαντικὸ ρεῦμα τῆς σύγχρονης θεολογίας, προτεσταντικῆς πρὸ παντὸς κατεύθυνσης, ἀνέλαβε τὴν ἐπανεκτίμηση τοῦ ἐσχατολογικοῦ δυναμικοῦ τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος καὶ τὴν ἀναπροσαρμογὴ, ὑπὸ τὸ φῶς του, τῆς θεολογικῆς σκέψης, ἐγγεῖρημα ποὺ τοποθετεῖται οὐσιαστικὰ στὴ γραμμὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Bloch. Ἔτσι ἡ ἐλπίδα, ποὺ ἔμεινε ἐπὶ αἰῶνες στὴ σκιά τῶν ἄλλων «θεολογικῶν» ἀρετῶν (τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης), ἀνυψώθηκε σὲ θεμελιακὴ κατηγορία τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος καὶ συνέβαλε στὴν ἐπανεύρεση διαστάσεων τῆς πίστεως ποὺ ἐπικαλύφτηκαν ἀπὸ μιὰ μακραίωνη θεολογικὴ παράδοση. Σύμφωνα μὲ τις ἐνοράσεις τῆς θεολογίας αὐτῆς, ὁ Θεὸς τῆς ἀποκάλυψης δὲν πρέπει νὰ κατανοεῖται ὡς «ἐπιφάνεια τῆς αἰώνιας παρουσίας»¹, δηλ. τῆς ἀιδιότητος τοῦ εἶναι, κατὰ τὰ διδάγματα τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου ποὺ προσοικειώθηκε ἡ χριστιανικὴ παράδοση, ἀλλ' ὡς «Θεὸς ἐν τῷ γίνεσθαι» μέσα στὴν πυκνότητα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης. «Ὁ Θεὸς ποὺ ἀποκαλύπτεται δὲν εἶναι ὁ Θεὸς ποὺ εἶναι, ἀλλ' ὁ Θεὸς ποὺ ἔρχεται. Τὸ «ἤδη» τῆς ἀνάστασής του ὀξύνει τὸ «ἔτι ἀκόμη» τῆς τελικῆς ἀποκατάστασης»². Ἡ ἀναδιατύπωση αὐτῆ τῆς πίστεως ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐλπίδας ἀνανεώνει

1. «Epiphanie der ewigen Gegenwart» (Jürgen Moltmann, *Theologie der Hoffnung*, σ. 74).

2. «Le Dieu qui s'atteste n'est pas le Dieu qui est, mais le Dieu qui vient. Le déjà de sa résurrection aiguise le «pas encore» de la récapitulation finale» (Paul Ricoeur, *Le conflit des interprétations*, Paris, Edit. du Seuil, Col. «L'ordre philosophique», 1969, σ. 397).— Πρβλ. J. B. Metz, «Gott vor uns. Statt eines theologis-

ἄλλωστε, μιὰ σεβασμία παράδοση: πρῶτος ὁ Kant θέλησε νὰ ὑπαγάγει τὴ θρησκεία στὴν ἐρώτηση «Τί μπορῶ νὰ ἐλπίζω;» (Was darf ich hoffen?)¹, ὑποδηλώνοντας μ' αὐτὸ πῶς μπορεῖ οὐσιαστικὰ νὰ συνοψιστεῖ στὸ ἐσχατολογικὸ τῆς δυναμικῆς.

Ἡ κατηγορία τοῦ μέλλοντος λειτουργεῖ ἐδῶ ὡς ἐρμηνευτικὴ ἀρχὴ τῆς θρησκείας καὶ δυναμικῆ ἐστία ἀναδιοργάνωσης τῶν δεδομένων τῆς πίστης. Συνιστᾷ ἕναν ἀποκρυπτογραφικὸ κώδικα ποὺ ἀποσυνθέτει τὴ θεολογικὴ παράδοση, γιὰ νὰ τὴν ἀνασυνθέσει γύρω ἀπὸ ἄλλους ἄξονες συνοχῆς σὲ ἄρμονία μὲ τὴ σύγχρονη λογικότητα.

II. Ἡ οὐτοπία², γιὰ μακρὸ διάστημα δυσφημημένη καὶ φορτισμένη μὲ ἀρνητικὴ σημασία —οἱ ἐπιθέσεις τοῦ Engels κατὰ τοῦ «οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ» δὲν εἶναι ἴσως ἀνεύθυνες γιὰ τὴ δυσφήμιση αὐτῆ—, ξαναγίνεται στὶς μέρες μας ἀντικείμενο θετικῆς ἀποτίμησης. Τὸ ἔργο τοῦ Bloch, ἀναζωογονώντας μὲ μιὰ δημιουργικὴ ἐπανερμηνεία στοιχεῖα τοῦ μαρξισμοῦ ποὺ ἔπεσαν στὴ λήθη, συντέλεσε ἀποφασιστικὰ στὴν ἐπανεκτίμηση αὐτῆς.

Τὰ οὐτοπικὰ σχέδια διατρέχουν τὴν ἀνθρώπινη ἱστορία ὡς ἰδιόμορφες ἀπόπειρες φυγῆς ἀπὸ μιὰ καταπιεστικὴ πραγματικότητα. Ἡ ἰδανικὴ πόλη καὶ ὁ τύπος ἀνθρώπου ποὺ ἐπινοοῦν εἶναι ἀκριβῶς συγκεκριμένες ἐκφράσεις καὶ ἀποκρυσταλλώσεις τῶν προσπαθειῶν αὐτῶν φανταστικῆς ἀναίρεσης τοῦ πραγματικοῦ. Ἐκφραση κριτικῆς καὶ ἄρνησης τοῦ «κακοῦ παρόντος», τοῦ ὁποίου ἐπιδιώκει νὰ διαρρήξει τὶς δομές, ἡ οὐτοπία ἀναπλάθει ἰδεατὰ τὸ πραγματικὸ σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιταγὲς τῆς ἀνθρώπινης ἐπιθυμίας, σὲ μιὰν ἀκάματη ἀναζήτηση ἑνὸς «πλείονος καὶ βελτίονος εἶναι». Ὑπάρχει ὥστόσο μιὰ οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν παλιὰ καὶ στὴν καινούργια οὐτοπία: ἡ οὐτοπία τοῦ παρελθόντος ἦταν κυρίως βίαιη, ἀλλ' ἀνίσχυρη ἐκδήλωση μιᾶς ὑπόκωφης ἀντίδρασης ἐνάντια σὲ μιὰ κλειστὴ καὶ χωρὶς ρωγμὲς πραγματικότητα· ἡ οὐτοπία τοῦ παρόντος, ἀντίθετα, πρὸς «ρεαλιστικὴν», προσπαθεῖ νὰ στηριχτεῖ στὶς δυνατότητες τοῦ πραγματικοῦ. Ἐγκαθίσταται κατὰ κάποιον τρόπο στὸ

---

chen Arguments»: *Ernst Bloch zu ehren*, hrsg. von Siegfried Unseld, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/Main, 1965, σσ. 227 - 241.— Ferdinand Kerstiens, *Die Hofnungsstruktur des Glaubens*, Matthias-Grünwald Verlag, Mainz 1969.

1. Immanuel Kant, *Werke in sechs Bänden*, hrsg. von Wilhelm Weischedel, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1959, Bd. III, σ. 448.

2. Ἐνάμεσα στὸ ἐντυπωσιακὸ πλῆθος ἔργων ἀφιερωμένων στὴν οὐτοπία, ἐπισημαίνω ἰδιαιτέρως: Raymond Ruyer, *L' utopie et les utopies*, Paris P.U.F., 1950.— Karl Mannheim, *Ideologie und Utopie*, Verlag G. Schulte-Bulmke, Frankfurt a/Main 1969⁵.— Arnheim Neusüss, *Utopie. Begriff und Phänomen des Utopischen*, Luchterhand Verlag, «Soziologische Texte» Nr. 44, Neuwied und Berlin 1968, πολύτιμο ὄργανο ἔρευνας.

άνοιγμα πού δημιουργεῖ ἡ ἐπέμβαση τῆς πράξης στοῦ πραγματικό, ἐπέμβαση πού γενεᾷ τὴν παράσταση τοῦ «τόπου» τοῦ μέλλοντος. Τὸ οὐτοπικὸ σχέδιο εἶναι στὴν ἐποχὴ μας φορτισμένο μὲ θετικὴ ἀξία, στοῦ μέτρο πού δὲν εἶναι ἀπλὴ καὶ ἀνεύθυνη διαγραφὴ τοῦ πραγματικοῦ, ἀλλὰ «ρεαλιστικὴ» ἐπιλογὴ ἐνὸς ἄλλου πραγματικοῦ. Ἔτσι ἡ σύγχρονη οὐτοπία, οἰκοδομουμένη πάνω στις δυνατότητες τοῦ πραγματικοῦ, δὲν ἐξανεμίζεται σὲ αὐθαίρετες καὶ ονειρικές κατασκευές. Μὲ αὐτὴ τὴ σημασία μιλεῖ ὁ Bloch γιὰ «συγκεκριμένη οὐτοπία»¹.

Ἡ κατηγορία τοῦ μέλλοντος λειτουργεῖ καὶ ἐδῶ ὡς «ἄνυσμα» λόγου, δίνοντας κατεύθυνση καὶ περιεχόμενο στὴν προθετικότητα τῆς ἀνθρώπινης ἐπιθυμίας πού ἐπιδίδεται στὴν ἐπινόηση μιᾶς ἀντι-πραγματικότητας. Ἡ ἰδέα τοῦ μέλλοντος ὑποβαστάζει τὸ οὐτοπικὸ σχέδιο ὡς «λογικὴ τῆς ἑτερότητας», πού πρέπει νὰ προαχθεῖ στὴν ὑπαρξή.

III. Ἡ μελλοντολογία, «ἐπιστήμη» τοῦ μέλλοντος στοῦ στάδιο τῆς συγκρότησης, ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὸ σύνολο τῶν λογικῶν διαδικασιῶν πού τίθενται στὴ διάθεση τῆς ἀνθρώπινης βούλησης γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ διαμόρφωση τοῦ μέλλοντος. Ἄν ἡ θρησκεία καὶ ἡ οὐτοπία συνιστοῦν στρατηγικὲς φανταστικῆς τιθάσσευσης τοῦ μέλλοντος, ἡ μελλοντολογία στηρίζεται στὴν ἐπέκταση τῆς δικαιοδοσίας τοῦ λόγου στὴν περιοχὴ τοῦ ἀνεκπλήρωτου, δηλ. στὴν ἐκπόνηση μέσων πραγματικῆς κυριαρχίας πάνω στοῦ μέλλον. Ἡ θρησκεία καὶ ἡ οὐτοπία, ὡς ἐκφάνσεις τῆς ἀνθρώπινης ἐπιθυμίας, πού συχνὰ κινεῖται στὴ σφαίρα τοῦ ἐξωπραγματικοῦ², ὑπακούουν στὴν «ἀρχὴ τῆς ἡδονῆς», ἐνῶ ἡ συγκρότηση τῆς μελλοντολογίας σημαίνει τὴν κατἴσχυση τῆς «ἀρχῆς τῆς πραγματικότητας» στὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στοῦ μέλλον³. Ὁ ὅρος «μελλοντολογία», πού ἔπλασε ὁ Ossip K. Flechtheim τὸ 1943,

1. *Das Prinzip Hoffnung*, σ. 165.

2. Πρβλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ νεαροῦ Marx πάνω στὴ θρησκεία: «Sie (sc. die Religion) ist die *phantastische Verwirklichung* des menschlichen Wesens... Das religiöse Elend ist in einem der *Ausdruck* des wirklichen Elendes und in einem die *Protestation* gegen das wirkliche Elend. Die Religion ist der Seufzer der bedrängten Kreatur, das Gemüt einer herzlosen Welt» (Karl Marx, *Zur Kritik der hegelischen Rechtsphilosophie*, ὁ.π., I, σ. 488).

3. Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Jürgen Moltmann, τὸ ἐγγείρημα λογικῆς τιθάσσευσης τοῦ μέλλοντος εἶναι προῖον ἐκφυλισμοῦ καὶ ἀποσύνθεσης τῆς ἐσχατολογικῆς ἐλπίδας τοῦ χριστιανισμοῦ: τὴν ἐλπίδα ἀντικατάστησε ἡ ἰδέα τῆς θείας πρόνοιας, πού, μὲ τὴ σειρὰ της, προκάλεσε τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπινου προγραμματισμοῦ ὡς εἰκόνας καὶ ἀντανάκλασῆς της. Μὲ μιὰν ἀντιστροφή τῶν ἀρχικῶν αὐτῶν σχέσεων ἐξάρτησης καὶ ἐπίδρασης, ἡ θεία πρόνοια κατανοήθηκε στὴ συνέχεια ὡς προβολὴ καὶ ὑποστασίωση τοῦ προγραμματισμοῦ στὴν περιοχὴ τοῦ ιδεώδους (Jürgen Moltmann, *Perspektiven der Theologie*, σ. 256). Αὐτὴ ἡ «θεολογικὴ γενεαλόγηση» τῆς μελλοντολογίας μού φαίνεται ἐσφαλμένη.

υἱοθετήθηκε γρήγορα καὶ πολιτογραφήθηκε ἔκτοτε στὸ λεξιλόγιο τῆς σύγχρονης σκέψης¹.

Διακρίνουμε κατὰ κανόνα τρεῖς συμπληρωματικὲς καὶ ἀλληλέγγυες ὀψεις τῆς μελλοντολογίας: τὴν πρόγνωση, τὸν προγραμματισμὸ καὶ τὴ φιλοσοφία τοῦ μέλλοντος². Ἡ λειτουργία τῆς πρόγνωσης συνίσταται στὴ σύλληψη τοῦ δικτύου τῶν δυνατοτήτων ποὺ μποροῦν νὰ πραγματοποιηθοῦν σὲ ἓνα δοσμένο πεδίο, ὑπὸ συγκεκριμένες συνθηκὲς καὶ σὲ ἓνα ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα. Ὁ προγραμματισμὸς ἐκπονεῖ τὸ πρὸς πραγματοποίηση σχέδιο καὶ ἐπιλέγει τὸ σύνολο τῶν μέσων ποὺ πρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν πρὸς τὸ σκοπὸ αὐτό. Ὅσο γιὰ τὴ «φιλοσοφία» ποὺ ὑποβαστάζει τὶς δυὸ αὐτὲς λογικὲς διαδικασίες, ἀφορᾷ συνάμα τὴν ἐπιλογή τῆς δυνατότητας ποὺ θὰ προωθηθεῖ στὴν ὑπαρξη, τοὺς λόγους ποὺ ὤθησαν στὴ συγκεκριμένη αὐτὴ ἐπιλογή καί, σὲ μιὰ γενικότερη προοπτικὴ, τὴ θεώρηση τοῦ ἀνθρώπου, μέσα στὴν ὁποία ἡ τελευταία αὐτὴ ἐντάσσεται ὀργανικά. Μὲ ἄλλα λόγια, εἶναι συνάμα ἐνοποιοῦσα σκέψη καὶ κριτικὸς στοχασμὸς, ρυθμιστικὴ ἰδέα καὶ κανονιστικὴ ἀρχὴ τῆς πράξης.

Οἱ τρεῖς αὐτὲς λογικὲς λειτουργίες συνιστοῦν κατὰ κάποιον τρόπο τὴ θεωρία, τὴν πράξη καὶ τὴν ἠθικὴ τῆς μελλοντολογίας³. Σύμφωνα μὲ τὴν

1. Ὁ ὅρος ἐπικρίθηκε ἀπὸ τὸν Bertrand de Jouvenel, ἐπειδὴ ἐνέχει τὴν ἔννοια τῆς ἐπιστήμης, ἐνῶ τὸ μέλλον δὲν εἶναι «un domaine d' objets passivement offerts à notre connaissance» (Bertrand de Jouvenel, *L' art de la conjecture*, Editions du Rocher, Coll. «Futuribles», Monaco 1964, σ. 30). Ὁ ἴδιος προτιμᾷ τὸν ὅρο *εἰκασία* (conjecture), ποὺ εἶναι κατὰ τὴν ἀντίληψή του τέχνη περισσότερο παρὰ ἐπιστήμη: «La construction intellectuelle d' un futur vraisemblable est, dans la pleine force du terme, un ouvrage d' art. C' est cela que nous appelons ici 'conjecture'» (ὁ.π., σ. 31).

2. «Zukunftsvoraussage, —gestaltung und— kritik oder Prognostik, Planung und Philosophie der Zukunft» (Ossip K. Flechheim, ὁ.π., σ. 13). (Ἡ μελλοντολογία περιλαμβάνει) «eine Lehre der Prognosen und Projektionen, eine Theorie der Programmierung und Planung und eine philosophische Kritik und Synthese der Zukunft» (ὁ.π., σ. 22). Πρβλ. τοῦ ἴδιου, «Warum Futurologie?», *Futurum*, 1/1968, σ. 6. Αὐτὴ ἡ «τριλογία» τῆς μελλοντολογίας ποικίλλει στὴ διάταξή της ἀπὸ τὸν ἓνα στοχαστὴ στὸν ἄλλο, χωρὶς ὅστόσο νὰ ἀλλάζει στὸ περιεχόμενό της. Ἔτσι π.χ. ὁ Robert Jungk μιλεῖ γιὰ *Voraussage, Voraussicht, Entwurf* (O. K. Flechheim, *Futurologie*, σ. 23), ὁ Georg Picht γιὰ *Prognose, Utopie, Planung* (Georg Picht, *Prognose, Utopie, Planung. Die Situation des Menschen in der Zukunft der technischen Welt*, Ernst Klett Verlag, Stuttgart 1967, σ. 13), καὶ ὁ Helmut Fahrenbach γιὰ *Prognose, Planung, Utopie* (*Ernst Blochs Wirkung. Ein Arbeitsbuch zum 90. Geburtstag*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/Main 1975, σ. 327).

3. «Dabei erinnert die Prognostik stärker an die reine Wissenschaft und deren analytisch-empirische Methoden, die Planung eher an die angewandte Wissenschaft und Technik mit ihren praktischen Momenten und die Synopsis mehr an die integrierend-spekulative wie aber auch an die kritisch-emanzipatorische Funktion der Philosophie» (O. K. Flechheim, *Futurologie*, σ. 22).

όρολογία του Georg Picht, που επαναφέρει ἐδῶ σὲ ἰσχὺ τὴν παλιὰ τριαρχικὴ δομὴ τῆς ψυχῆς στὴν πλατωνικὴ τῆς διατύπωση, παραπέμπουν ἀντίστοιχα στὴ σκέψη, στὴ βούληση καὶ στὴν ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου¹.

Τὸ μέλλον τῆς μελλοντολογίας δὲν εἶναι μιὰ ἀπλὴ ἐπανεκδοσὴ ἢ, ἀκόμα, προέκταση τοῦ παρόντος, ὅπως δὲν εἶναι ἐπίσης μιὰ ἰδανικὴ κατάσταση ἐκλαμβανόμενῃ ὡς ἡ συμμετρικὴ του ἀντίθεση. Ἀνήκει στὸ πεδίο δυνατοτήτων τῆς ἀνθρώπινης πράξης, ποῦ μπορεῖ νὰ τοῦ δώσει ὑλικὴ μορφή σύμφωνα μὲ μιὰ κανονιστικὴ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου, συνδυάζει τὸν πραγματισμὸ τοῦ λανθάνοντος δυναμισμοῦ τοῦ πραγματικοῦ καὶ τὸν οὐτοπισμὸ τῶν ἀνθρώπινων σχεδίων. Ξεπερνώντας τὸ δυϊσμὸ τῆς (ἰδεολογικῆς) ἐδραίωσης καὶ τῆς «οὐτοπικῆς» ἄρνησης τοῦ παρόντος, σύμφωνα μὲ τὴν κλασικὴ διάκριση τοῦ Karl Mannheim², ὁ στόχος τῆς μελλοντολογίας εἶναι συνάμα περιγραφικὸς καὶ δεοντολογικὸς, στηρίζεται στὴν ἀντικειμενικότητα τῶν τάσεων τοῦ πραγματικοῦ καὶ στὴν κανονιστικὴ τῆς ἀνθρώπινης ἐπιθυμίας, στὴ γνῶση καὶ στὸ ὄνειρο, στὸ λόγο καὶ στὴ φαντασία. Ἐπιδιώκει τὴν πραγματοποίηση ἐνὸς ἐπίμονου οὐείρου τῆς ἀνθρωπότητας, ὄχι ὑπὸ τὴ μορφή μιᾶς οὐτοπικῆς ἀναίρεσης τοῦ πραγματικοῦ, ἀλλὰ μέσα στὴν πυκνότητα τῆς πράξης ποῦ χρησιμοποιεῖ τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ μακραίωνου μόχθου τοῦ λόγου. Τὸ ἔσχατο τέλος τῆς τιθάσσευσης αὐτῆς τοῦ μέλλοντος εἶναι ἡ ἔλευση τοῦ «Homo humanus»³.

1. «Die Prognose ist in ihrer reinen Form eine Leistung des Denkens, die Utopie ist der Bereich unserer Hoffnungen, unserer Wünsche und unserer Sorgen; die Planung ist, als der Entwurf der Direktiven des Handelns, ein Vollzug des Willens. Damit wären die drei Formen der denkerischen Antizipation der Zukunft auf jene Einteilung der Seelenvermögen zurückgeführt, die zuerst Platon im «Staat» entworfen hat und die bis heute, bewusst oder unbewusst, unsere psychologischen Kategorien bestimmt» (Georg Picht, *ὁ.π.*, σσ. 17 - 18). Ὁ Picht ὑπαινίσσεται ἐδῶ τὴν πλατωνικὴν τριπολικότητα τῆς ψυχῆς: «λογιστικόν», «θυμοειδές», «ἐπιθυμητικόν» (πρβλ. Π•λ. 440e).

2. Karl Mannheim, *ὁ.π.*, σ. 36.— Arnheim Neussüss, *ὁ.π.*, σσ. 115 - 6.

3. O. K. Flechtheim, *Futurologie*, σ. 9. Πρβλ. τὸν ὄρισμὸ τοῦ μέλλοντος ποῦ προτείνει ὁ Helmut Fahrenbach: «Zukunft ist als real mögliche weder blosse Verlängerung oder Fortsetzung des Bestehenden noch einfach unbestimmt («möglich»); sie ist vielmehr lebespraktisch primär erschlossen als die Prospektive geschichtlicher Praxis, d. h. als das teildeterminiert offene Möglichkeits— und Realisierungsfeld menschlichen Daseins, das als solches durch Antizipation und Entwurf des (real) Möglichen erhellt und —mit Bezug auf jeweilige materielle Ausgangs— und Folgebedingungen— im produktiven Überschreiten des Gegebenen praktisch gestaltet wird» (Helmut Fahrenbach, «Zukunftsforschung und Philosophie der Zukunft. Eine Erörterung im Wirkungsfeld Ernst Blochs», *Ernst Blochs Wirkung. Ein Arbeitsbuch zum 90. Geburtstag*, σσ. 329 - 330).

IV. Ἡ φιλοσοφικὴ θεματοποίηση τῆς ἰδέας τοῦ μέλλοντος ἀκολούθησε τὴν de facto ἐμφάνιση καὶ ἐπιβολὴ τῆς στὴ σύγχρονη συνείδηση. Ἡ ἐπικαιρότητα τῆς, λοιπόν, προκάλεσε τὴ δημιουργία τῆς ἀντίστοιχης φιλοσοφικῆς σκέψης ὡς τρόπου ἐννοιολογικῆς τῆς σύλληψης καὶ κριτικῆς τῆς κἀθαρσης¹.

Τὸ μέλλον δεσπόζει σήμερα στὴ σκηνὴ τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου δίπλα στὴ γλώσσα καὶ στὴν πράξη². Τὰ τρία αὐτὰ θέματα δὲν ἐμφανίζονται ὥστόσο ἀνεξάρτητα, ἀλλὰ διατηροῦν ὀργανικούς δεσμούς μεταξύ τους. Ἡ φιλοσοφία τῆς γλώσσας ὡς θεραπευτικὴ τοῦ λόγου ἀποβλέπει στὴν ἀνασύνθεση καὶ στὴν ἐνοποίηση τοῦ ἀνθρώπινου λέγειν³, πού ἡ ἐξειδικευμένη γνώση ἐξάρ-

1. Μεῖζον θέμα τοῦ σύγχρονου λόγου, ἡ ἰδέα τοῦ μέλλοντος δὲν μπορούσε νὰ ἀφήσει ἀδιάφορο τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμό. Γιατί οὐσιώδης λειτουργία τοῦ τελευταίου αὐτοῦ εἶναι νὰ συλλάβει τὴν ἰδιουτυπία τοῦ καιροῦ του, νὰ συνθέσει σὲ μιὰν ἐνότητα τὶς ἐκφάνσεις του, νὰ ἀνακαλύψει τὴ λογικότητα πάνω στὴν ὁποία ἐδράζεται, μὲ μιὰ λέξη νὰ προωθήσει τὴν κατανόηση τῆς ἐποχῆς του, ἐπιβαλλόμενος ὡς ἀρχὴ κριτικῆς συνείδησης. Σὲ μιὰν ἱστορικὴ περίοδο ἀδιάλειπτης ἀλλαγῆς, ὁ τρόπος τοῦ φιλοσοφεῖν «sub specie aeterni», ἀνίκανος νὰ συλλάβει τὴν πρωτεϊκὴ τῆς φυσιογνωμίας, ἔχασε ἀνεπανόρθωτα τὴν ἄλλοτε ἀδιαμφισβήτητὴ ἐγκυρότητά του. Ἡ αὐθεντικὴ ἄσκηση τῆς φιλοσοφίας σημαίνει σήμερα, περισσότερο ἀπὸ ποτέ, ἐσκεμμένη ἐνταξίη στὴν ἰδιόμορφη πυκνότητα τοῦ καιροῦ μας, ἠθελγημένῃ ἐμπλοκῇ στοὺς στροβιλισμούς τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, πού ἔτσι μονάχα μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ στοὺς ἐσώτατους μηχανισμούς του. Τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς ὁ Ἐγγελοσ χάραξε τὸ δρόμο στὴν περιήγησι διατύπωσή του: «Φιλοσοφία εἶναι ἡ σύλληψη καὶ μεταγραφή τῆς ἐποχῆς τῆς σὲ ἰδέες» («Philosophie ist ihre Zeit, in Gedanken erfasst»).— *Grundlinien der Philosophie des Rechts, Werke in zwanzig Bänden*, Suhrkamp Verlag, Theorie Werkausgabe, Bd. 7, Frankfurt a/Main 1970, σ. 26).

2. Helmut Fahrenbach, «Zukunft als Thema der Philosophie. Zur Grundlagenthematik einer Philosophie der Zukunft», *Wirklichkeit und Reflexion. Walter Schulz zum 60. Geburtstag*, Neske, Pfullingen, 1973, σελ. 99.— Τοῦ ἴδιου, *Zur Problemlage der Philosophie. Eine systematische Orientierung*, Vittorio Klostermann, Frankfurt a/Main, 1975, σ. 45 κ.έ.

3. Κατὰ τὸν Paul Ricoeur, ἡ γλώσσα εἶναι ὁ προνομιακὸς χώρος συνάντησης τῶν σύγχρονων φιλοσοφικῶν ρευμάτων: «Nous sommes aujourd' hui à la recherche d' une grande philosophie du langage qui rendrait compte des multiples fonctions du signifier humain et de leurs relations mutuelles. Comment le langage est-il capable d' usages aussi divers que la mathématique et le mythe, la physique et l' art? Ce n' est pas un hasard si nous nous posons aujourd' hui cette question. Nous sommes précisément ces hommes qui disposent d' une logique symbolique, d' une science exégétique, d' une anthropologie et d' une psychanalyse et qui, pour la première fois peut-être, sont capables d' embrasser comme une unique question celle du remembrement du discours humain; en effet, le progrès même de disciplines aussi disparates que celles que nous avons nommées a tout à la fois rendu manifeste et aggravé la dislocation de ce discours; l' unité du parler humain fait aujourd' hui problème» (*De l' interprétation. Essai sur Freud*, Paris, Edit. du Seuil, Coll. «L' ordre philosophique», 1965, σσ. 13 - 14).

θρωσε και διασκόρπισε σε στεγανούς τομείς. 'Αλλ' ο άπώτερος στόχος της είναι ουσιαστικά ή έξεύρεση «πρακτικῶν», δηλ. μέσων άποτελεσματικῆς ύποταγῆς τοῦ πραγματικοῦ, κύρια περιοχῆ τοῦ όποίου άποτελεῖ τὸ μέλλον. "Όσο για τὴν πράξη, τοποθετεῖται όργανικά στὴν προοπτικὴ τοῦ μέλλοντος χάρη στὴν «προ-τρέχουσα» και «προ-λαμβάνουσα» ὕφή της, στὸ μέτρο ποῦ άποβλέπει στὴν άναδόμηση τοῦ πραγματικοῦ πραγματοποιώντας τις δυνατότητές του, με ειδικότερο στόχο τὴν άναστοιχείωση τῆς ανθρωπίνης τάξης. 'Η πράξη και ή γλώσσα ἐμφανίζονται ἔτσι ὡς ουσιαστικοὶ παράγοντες πραγματοποίησης τοῦ μέλλοντος: τὸ μέλλον δὲν προωθείται στὴν ὕπαρξη παρὰ με τὴν κινητοποίηση τῆς πράξης, ποῦ, ἀπὸ τὴν πλευρὰ της, απαιτεῖ τὸ μετασχηματισμὸ τῆς γλώσσας σὲ όργανο άποτελεσματικῆς δράσης (opérationnalité). Αὐτὴ ή τριπλὴ προβληματικὴ τῆς σύγχρονης φιλοσοφικῆς σκέψης ἐντάσσεται σὲ ἕνα εὐρύτερο ἐγχείρημα πρακτικῆς μεταστοιχείωσης τοῦ λόγου (instrumentalisation de la raison), ποῦ ἔχει ὡς ὕστατο τέλος τὴν ουσιαστικὴ κυριαρχία πάνω στὸν κόσμο.

Παρατηρήθηκε¹ δικαιολογημένα, πὼς ή τριπλὴ αὐτὴ θεματικὴ δὲν εἶναι κατὰ βάθος παρὰ ή μεταγραφὴ στὸ σύγχρονο ἐκφραστικὸ τρόπο και ή ἀναδιατύπωση τῶν ἐρωτημάτων, πάνω στὰ όποια ὁ Kant οἰκοδόμησε τὸ σύστημά του: «Τί μπορῶ νὰ γνωρίζω;» (Was kann ich wissen?), «Τί ὀφείλω νὰ πράττω;» (Was soll ich tun?), «Τί μοῦ ἐπιτρέπεται νὰ ἐλπίζω;» (Was darf ich hoffen?), ἐρωτήματα ποῦ συμπυκνώνει και ἀνακεφαλαιώνει τὸ θεμελιακὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας: «Τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος;» (Was ist der Mensch?)². Ξέρουμε πὼς τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ διέπουν στὸν Kant ἀντίστοιχα τὴ

'Η ἔκταση ποῦ πῆρε στὶς μέρες μας ή προβληματικὴ τῆς γλώσσας ὀδήγησε στὴ διατύπωση τῆς γνώμης, ὅτι ή φιλοσοφία τῆς γλώσσας ἐγκαινιάζει τὴν «τρίτη ἐποχὴ» τῆς φιλοσοφίας, ὕστερα ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ εἶναι (ἀρχαιότητα και μεσαίωνας) και τοῦ συνειδέσθαι (νεότεροι χρόνοι) (βλ. Helmut Seiffert, *Einführung in die Wissenschaftstheorie* I, C. H. Beck Verlag, München 1971, σ. 22). Αὐτὴ ή ἐκτίμηση δὲν φαίνεται ὡστόσο νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα: ή προβληματικὴ ποῦ εἰσβάλλει σήμερα ὀρηκτικὰ στὸ χῶρο τῆς σκέψης και καθορίζει τὸ ρυθμὸ και τὴν κατεύθυνσή της εἶναι ή προβληματικὴ τοῦ «συνεῖναι», δηλ. τῶν κοινωνικῶν συμβαμάτων. Μπροστὰ στὴ δεσπόζουσα αὐτὴ προβληματικὴ, ή ἀναλυτικὴ φιλοσοφία δὲν ἀντιπροσωπεύει σὲ τελευταία ἀνάλυση παρὰ μία περιορισμένου διαμετρήματος περιθωριακὴ σκέψη.

1. Helmut Fahrenbach, «Zukunft als Thema der Philosophie», *δ.π.*, σ. 102.— Τοῦ ἴδιου, *Zur Problemlage der Philosophie*, σ. 66 κ.έ.

2. «Das Feld der Philosophie... lässt sich auf folgende Fragen bringen: 1) Was kann ich wissen? 2) Was soll ich tun? 3) Was darf ich hoffen? 4) Was ist der Mensch? Die erste Frage beantwortet die *Metaphysik*, die zweite die *Moral*, die dritte die *Religion*, und die vierte die *Anthropologie*. Im Grunde könnte man aber alles dieses zur Anthropologie rechnen, weil sich die drei ersten

θεωρία τῆς γνώσης, τὴν ἠθική καὶ τὴ φιλοσοφία τῆς θρησκείας, πού ἐκβάλλουν σὲ τελευταία ἀνάλυση στὸ χῶρο τῆς ἀνθρωπολογίας. Γιὰ τὴ σύγχρονη συνείδηση, τὸ ἐπιστημολογικὸ πρόβλημα συναρτᾶται μὲ τὴ φιλοσοφία τῆς γλώσσας, ἡ ἠθική, ἀποβάλλοντας τὸν ἀτομικιστικὸ τῆς χαρακτῆρα, διευρύνεται στὶς διαστάσεις τῆς συλλογικῆς πράξης, ἐνῶ ἡ θρησκευτικὴ ἐλπίδα, ἐκκοσμικευμένη, μεταμορφώνεται, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Ernst Bloch, σὲ λογικὴ «ἀρχή» σύλληψης τοῦ μέλλοντος¹. Ἡ περιεκτικὴ δομὴ, στὴν ὁποία ὑπάρχουν οἱ προβληματικὲς αὐτές, εἶναι κι ἐδῶ, ὅπως στὸν Kant, ἡ ἀνθρώπινη τάξη σὲ ὅλες τῆς τὶς ἐκφάνσεις, τάξη πού ἐπιβάλλεται νὰ ἐπανορισθεῖ καὶ νὰ ἀναθεμελιωθεῖ.

Ἡ θεματοποίηση τῆς ἰδέας τοῦ μέλλοντος ἀπὸ τὴ σύγχρονη φιλοσοφικὴ σκέψη πραγματοποιεῖται ὑπὸ τριπλῆ σκοπιᾶ².

Σὲ μιὰν ὄντολογικὴ καὶ ἀνθρωπολογικὴ προοπτικὴ πρῶτα, τὸ μέλλον διερευνᾶται σὲ συνάρτηση μὲ τὸν τρόπο τοῦ εἶναι του: ποιά «ὄντολογικὴ ὑπόσταση» μπορεῖ νὰ ἔχει τὸ «δυνάμει» πραγματικὸ γενικά, καὶ τὸ «δυνάμει» ἀνθρώπινο ιδιαίτερα; Εἶναι φανερὸ πῶς οἱ κατηγορίες τῆς κλασικῆς ὄντολογίας δὲν ἐφαρμόζονται σὲ ὅ,τι δὲν ἀνήκει στὴ σφαῖρα τοῦ τετελεσμένου, ἀλλὰ βρῖσκεται, ἀκόμα στὴν περιοχὴ τοῦ ἀνεκπλήρωτου ἢ εἶναι ἀναπόσπαστο στοιχεῖο μιᾶς διαδικασίας πραγματοποίησης. Γι' αὐτὸ ἡ σύγχρονη σκέψη ἀποκαθιστᾶ καὶ ἀνανεώνει τὴν ἰδέα τοῦ γίγνεσθαι, πού θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει τὴν ἀφετηρία μιᾶς ἄλλης διάπτυξης τοῦ λόγου, τουλάχιστο ἐξ ἴσου σπουδαίας καὶ γόνιμης μὲ ἐκείνη πού πῆγασε ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ εἶναι. Ἐχομε ἔτσι τὶς ἀπαρχὲς μιᾶς «ὄντολογίας τοῦ γίγνεσθαι»³, «*contradictio in terminis*», πού ἐκφορᾶζει ὅμως μὲ εὐγλωττο τρόπο τὶς ἀπορίες τῆς σκέψης μπροστὰ στὸ ἔργο τῆς θεωρητικῆς σύλληψης τοῦ μέλλοντος μὲ τὰ παραδοσιακὰ ἐννοιολογικὰ μέσα.

Στὴν ἴδια προοπτικὴ, ἡ ἀνθρωπολογικὴ προβληματικὴ ἀναδιατυπώνεται ἐπίσης καὶ ἀναπροσανατολίζεται: μετὰ τὸ θρυμματισμὸ τῆς στατικῆς εἰκόνας τοῦ ἀνθρώπου πού μᾶς κληροδότησε ἡ ἰδεαλιστικὴ καὶ θρησκευτικὴ παράδο-

Fragen auf die letzte beziehen) (Imm. Kant, ὁ.π., σσ. 447 - 8. Ἐπίσης: Γράμμα στὸν C. Fr. Staudlein τῆς 4.5.1793. Imm. Kant, *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, Felix Meiner Verlag, Philos. Bibliothek, Bd. 45, Hamburg 1966?, XLVI).

1. (Ἡ ἐλπίδα) «*wird nicht nur als Affekt genommen, .. sondern wesentlicher als Richtungsakt kognitiver Art*» (Ernst Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, σ. 10).

2. Helmut Fahrenbach, «*Zukunftsforschung und Philosophie der Zukunft*», *Ernst Blochs Wirkung*, σσ. 338 - 343.— Τοῦ ἴδιου, «*Zukunft als Thema der Philosophie*», ὁ.π., σ. 104, 131.— Τοῦ ἴδιου, *Zur Problemlage der Philosophie*, σ. 51.

3. Πρβλ. Ernst Bloch, *Philosophische Grundfragen I. Zur Ontologie des Noch-Nicht-Seins*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/Main 1961.

ση,¹ έργο τής ανθρωπολογίας είναι στο έξής όχι να καθορίσει έννοιολογικά τὰ ἀναλλοίωτα χαρακτηριστικά μιᾶς «άνθρώπινης φύσης», ἀλλὰ να ἀνακαλύψει τή δυναμική μιᾶς εξέλιξης πού ὀδεύει με μόνα τὰ μέσα τής ανθρώπινης πράξης πρὸς τή συγκρότηση τοῦ ἀνθρώπου, ὄντος πού στερεῖται («έξ οὐσίας») τής ὄντολογικῆς τελείωσης. 'Ο γνωστός λόγος τοῦ Sartre, «ή ὑπαρξη προηγείται τής οὐσίας»², συνιστᾷ τήν ἐπιγραμματικότερη διατύπωση τής ὄντολογικῆς αὐτῆς ἀντιστροφῆς³.

Σὲ μιὰν ἐπιστημολογικὴ προοπτικὴ ἔπειτα, ἡ προβληματικὴ τοῦ μέλλοντος ὑποβάλλεται σὲ μιὰ μεθοδολογικὴ καὶ κριτικὴ διερεύνηση ἀναφορικὰ με τή δυνατότητα, τήν ἐγκυρότητα καὶ τὰ ὅρια τής γνώσης πού ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὸ μέλλον. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἐπιστημολογία ἀποσκοπεῖ στὸν καθορισμὸ τής ἐπιστημονικότητας τῶν προτάσεων πού ἀναφέρονται στὸ μέλλον. 'Ο ἄλλος, πὺ φιλόδοξος στόχος τής θεώρησης αὐτῆς εἶναι ὁ συνειδητὸς ἀναπροσανατολισμὸς τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου πρὸς τήν ἰδέα τοῦ μέλλοντος, ὥστε νὰ διευρύνει τή δικαιοδοσία του στὸ χῶρο τοῦ «δυνάμει» πραγματικοῦ πού ἀνθίσταται στίς παραδοσιακὲς μεθόδους διερεύνησης⁴.

1. Πρβλ. Ernst Benz, *Schöpfungsglaube und Endzeiterwartung*, Nymphenburger Verlagshandlung, München 1965, σ. 7: «Das Bild eines sich wandelnden Menschen in einer sich wandelnden und von ihm verwandelten Welt steigt auf und setzt sich durch».

2. «Chez l'homme —et chez l'homme seul— l'existence précède l'essence. Cela signifie tout simplement que l'homme est d'abord et qu'ensuite seulement il est ceci ou cela. En un mot, l'homme doit se créer sa propre essence; c'est en se jetant dans le monde, en y souffrant, en y luttant qu'il se définit peu à peu; et la définition demeure toujours ouverte» (J.-P. Sartre, «A propos de l'existentialisme: Mise au point», *Action*, n° 17, 29.12.1944, σ. 11. Ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, Michel Contat - Michel Rybalka, ὁ.π., σ. 655.— Βλ. ἐπίσης: J. P. Sartre, *L'existentialisme est un humanisme*, σσ. 17 - 22).

3. Τῆς ἀλλαγῆς αὐτῆς τῆς ανθρωπολογικῆς προβληματικῆς, ἡ έννοια τῆς ἱστορικότητας πού εἰσήγαγε ἡ φιλοσοφία τῆς ὑπαρξῆς ἀποτελεῖ ἕναν ἰδιάζοντα τρόπο προσέγγισης. 'Η έννοια τῆς ἱστορικότητας σημαίνει οὐσιαστικά τὸ πεπερασμένο τοῦ ἀνθρώπου ὡς θεμελιακὸ χαρακτηριστικὸ τῆς πραγματικότητάς του. 'Η υἰοθέτησή τῆς συνεπάγεται τή σχετικοποίηση τῶν παραδοσιακῶν ὄντολογικῶν προσδιορισμῶν, ἀκόμη περισσότερο, τήν ὑπονόμευση καὶ ἀπόρριψη τῆς θεώρησης τοῦ ἀνθρώπου πού ἐδράζεται πάνω στήν έννοια τῆς οὐσίας. Αὐτὸς ὁ «ἐξιστορισμὸς» τοῦ ἀνθρώπου (Vergeschichtlichung, βλ. Walter Schulz, ὁ.π., σ. 470) ὑποκαθιστᾷ στήν οὐσία μιὰν ἀτελεύτητῆ εξέλιξη: ὁ ἄνθρωπος δὲν κἀτανεῖται παρὰ κάτω ἀπὸ τή ὀπτικὴ γωνία τῆς μελλοντικότητάς του, δηλ. ὡς ἕνα ὄν σὲ συνεχῶς ἀνανεούμενη συγκρότηση με τή μεσολάβηση τῆς πράξης του. Στὸν ἄνθρωπο, ὄν ἀπροσδιόριστο καὶ συνάμα φορέα δυνατοτήτων, βουτηγμένο στήν ἱστορικὴ ροὴ καὶ στερημένο μετα-ἱστορικοῦ θεμελίου, ἐναπόκειται ἡ πραγματοποίηση τοῦ εἶναι του.

4. Πρβλ. Hans Lenk, *Philosophie im technologischen Zeitalter*, Urban Taschenbücher, Reihe 80, Bd. 807, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart 1971², σσ. 37-53: «Plädoyer für eine zukunftsorientierte Wissenschaftstheorie und Philosophie».

Σὲ μιὰν ἠθικὴν προοπτικὴν, τέλος, τὸ μέλλον θεματοποιεῖται κάτω ἀπὸ τὴν ὀπτικὴν γωνία τῆς τελικότητος τῆς πράξεως: ποιοὺ μέλλον ἀνάμεσα στὰ δυνατὰ μέλλοντα πρέπει νὰ προωθηθεῖ στὴν ὑπαρξήν, ὥστε ἡ ἔλευσή του νὰ ἀποτελεῖ πλήρωση τῆς ἐπιθυμίας αὐτοπραγματοποίησης καὶ τῆς κανονιστικῆς ἰδέας τοῦ ἀνθρώπου; Ἡ ἐπιλογή τοῦ μέλλοντος εἶναι σὲ τελευταία ἀνάλυση ἐπιλογή τῆς «ἀνθρώπινης φύσης», καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἠθικὸ ἐγχείρημα. Αὕτη ἡ ἠθικὴ τοῦ μέλλοντος εἶναι οὐσιαστικὰ ἠθικὴ εὐθύνης¹: ὁ ἄνθρωπος αὐτο-νοεῖται ὡς ὑπεύθυνος τοῦ μέλλοντός του, στὸ βαθμὸ πού τὸ τελευταῖο αὐτὸ δὲν ἐνσκήπτει στὴ ζωὴ του ὡς ἀκατάληπτη καὶ ἀδῆριτη ἀνάγκη, ἀλλ' εἶναι ἔργο τῶν ἐλεύθερων ἐπιλογῶν καὶ τῆς ἠθελμῆς πράξεως του.

Αὕτη ἡ ἠθικὴ θεώρηση τοῦ μέλλοντος συνοδεύεται συχνὰ ἀπὸ μιὰ κοινωνικο-πολιτιστικὴ καὶ πολιτικὴ κριτικὴ τοῦ παρόντος, ἀντικείμενο τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἐπισήμανση τῶν δικτύων βίας πού ἐπέβαλε μιὰ καθεστηκυῖα τάξη, γιὰ νὰ παρακωλύσει τὴν ἔλευση τοῦ μέλλοντος. Στὴν προοπτικὴ αὕτη, ἡ ἀπελευθέρωση τῶν δυνατοτήτων πού κυφορεῖ τὸ παρὸν περνᾷ ἀναγκαστικὰ μέσα ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη καὶ τὴν καταγγελία τῶν μηχανισμῶν πού ἀποσκοποῦν στὴν ἀνακοπὴ τῆς πορείας τοῦ γίνεσθαι.

Ἡ εἰσβολὴ τῆς ἰδέας τοῦ μέλλοντος στὸ φιλοσοφικὸ χῶρο συνεπάγεται τὴν ἀποντολογικοποίηση (désontologisation) τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου, δηλ. τὴν ὑπονόμηση τῆς ὄντολογικῆς του δομῆς: «ἡ θεωρητικὴ πράξις» (pratique théorique), ἀναζήτηση τοῦ τετελεσμένου καὶ τοῦ μόνιμου πού ἔθεσε σὲ κίνηση τὸ δυτικὸν λόγον, μεταμορφώνεται σὲ «πρακτικὴ θεωρία» (théorie pratique), ἀναζήτηση τοῦ δυναμικοῦ καὶ τοῦ μεταβλητοῦ. Σπουδαία συμβολὴ στὸ ἐγχείρημα αὐτὸ ἀμφισβήτησης τοῦ ὄντολογικοῦ λόγου ἀποτελεῖ ἀναντίρρητα τὸ ἔργο τοῦ Ernst Bloch: ἡ ἀπὸ μέρους του μεταξίωση τῆς ἐλπίδας σὲ «λογικὴ ἀρχή», ἐνάντια σὲ μιὰν ὀλόκληρη πανάρχαια παράδοση πού δὲν εἶδε σ' αὐτὴν παρὰ ἓνα «πάθος τῆς ψυχῆς», εἶναι ἤδη μιὰ σημαντικὴ ἀπαρχὴ τῆς ἀποντολογικοποίησης αὐτῆς. Ἡ «docta spes» τοῦ Bloch² εἶναι σὲ τελευταία ἀνάλυση μιὰ ἐντυπωσιακὴ ἀπόπειρα ἀναδιατύπωσης τοῦ λόγου, πού νὰ συνδυάζει σὲ μιὰν ἐνότητα γνώση καὶ βουλευτικὴ ἐνέργεια, θεωρητικὴ σύλληψη τοῦ ἀνεκπλήρωτου καὶ δραστηριοποίηση τῆς πράξεως μετὰ στόχον τὴν πραγματοποίησίν του³.

1. Πρβλ. Hans Jonas, *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*, Insel Verlag, Frankfurt a/Main 1979.

2. *Das Prinzip Hoffnung*, σ. 5.

3. Ἡ ἀποντολογικοποίηση γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος ἐδῶ δὲν πρέπει νὰ κατανοηθεῖ ὡς ἐπαναφορὰ τοῦ λόγου σὲ ἄλογες μορφῆς σύλληψης τοῦ κόσμου (irrationalisation ■ u logos), ἰδέα πού θὰ μπορούσε νὰ ὑποβάλλει ἡ εἰσδοχὴ στὸν ἐννοιολογικὸν του ἐξο-

4.

Ἡ κατάκτηση τοῦ μέλλοντος, τιτανικό ἔργο ποῦ ἀνάλαβε ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος, φαίνεται σήμερα νὰ ἀνήκει στὴ σφαίρα τοῦ ἔφικτοῦ. Αὐτὴ ἢ ἄνευ προηγουμένου διεύρυνση τῆς κυριαρχίας τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὸ πραγματικό ἔρχεται νὰ ἀνατρέψει τὰ δεδομένα τοῦ πολιτιστικοῦ φαινομένου: μακραίωνες θέσεις τοῦ δυτικοῦ λόγου τίθενται ὑπὸ ἀμφισβήτηση, θεμελιακὲς κατηγορίες ἀποκρυπτογράφησης τοῦ κόσμου μεταξιώνονται καὶ ἀνασημασιοδοτοῦνται. Ἔτσι ἡ πράξη ὑποσκελίζει τὴ θεωρία, ἡ ἑτερότητα ἐκτοπίζει τὴν ταυτότητα, τὸ γίγνεσθαι ὑπερακοντίζει τὸ εἶναι, σὲ μιὰν ἀποφασιστικὴ ἀντιστροφή παραδοσιακῶν ὄντολογικῶν, ἱεραρχήσεων ποῦ ριζώνουν βαθιὰ στὸ ἔδαφος τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Θὰ πρέπει κατὰ τὴ γνώμη μου νὰ διαγνώσουμε στὶς ἀνακατατάξεις αὐτὲς ἐκφάνσεις μιᾶς εὐρείας ἀνασύστασης τῆς κοσμοθεωρίας ποῦ συγκρότησε στὴ μακριὰ τῆς πορείας ἡ ἑλληνο-χριστιανικὴ παράδοση. Οἱ ἐπιπτώσεις τῆς κοσμοθεωρητικῆς αὐτῆς ἀλλαγῆς εἶναι τεράστιες: ἡ στατικὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου ποῦ θεμελιώθηκε πάνω στὸ ἀναλλοίωτο καὶ αἰώνιο θαυέται, ἡ παραδοσιακὴ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου ποῦ εἶχε ὡς κύριο ἄξονά της τὸ ἀξίωμα μιᾶς προκαθορισμένης «ἀνθρώπινης φύσης» ἀναιρεῖται, παρασύροντας συνάμα στὴν ἀπαξίωσή της καὶ τὴν «ἰδεολογικὴ» τῆς κύρωση: τὴν καθιερωμένη θρησκεία καὶ ἠθικὴ. Μὲ μιὰ λέξη, ἡ ρήξη μὲ τὸ παρελθὸν εἶναι τέτοιων διαστάσεων, ποῦ δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολικὸς ὁ ἰσχυρισμὸς πὼς ξαναρχίζει ἡ ἱστορία πάνω σὲ ἄλλες βάσεις καὶ πὼς ἡ ἀνθρώπινη περιπέτεια παίρνει καινούργια κατεύθυνση, προοπτικὴ ποῦ ὥστόσο ἀφήνει ἀνοιχτὸ τὸ ἐρώτημα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς θετικὲς ἢ ἀρνητικὲς τῆς ἐπιπτώσεις στὴ συγκρότηση τῆς ἀνθρώπινης φυσιογνωμίας.

Τὸ σύγχρονο ἐγχείρημα («ἐποικισμοῦ») τοῦ μέλλοντος φαίνεται πὼς εἶναι ἐπὶ τέλους σὲ θέση νὰ πραγματοποιήσῃ ἓνα παλιὸ ὄνειρο ποῦ τρέφει ἡ ἀνθρωπότητα ἀπὸ τὴν ἀύγῃ τῆς ἱστορίας, μὲ ὕστατο στόχο τὸν πλήρη ἐξανθρωπισμὸ τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ αὐτὸ τὸ μεγαλειῶδες ὄραμα τελειώνει τὸ πολύκροτο βιβλίον τοῦ Ernst Bloch («Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐλπίδας») (Das Prinzip Hoffnung): «Ὁ ἄνθρωπος ζεῖ παντοῦ ἀκόμη στὴν προϊστορία, θὰ μπορούσαμε μάλιστα νὰ ποῦμε πὼς ὅλα βρίσκονται ἀκόμη πρὶν ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ δημιουργία τοῦ κόσμου. Ἡ πραγματικὴ Γένεση δὲν εἶναι στὴν ἀρχή, ἀλλὰ στὸ τέλος, δὲν

πλισμὸ ἐνὸς ἔρου ὅπως ἡ ἐλπίδα, ποῦ ἀνήκει κατὰ παράδοση στὴν περιοχὴ τῆς συναισθηματικότητας. Πρόκειται, ἀντίθετα, γιὰ ἓνα ἐγχείρημα ἐπαν-ίδρυσης τοῦ λόγου, δηλ. γιὰ τὴν ἐκπόνηση ἐνὸς μὴ ὄντολογικοῦ λόγου. Ἄν τὸ ἐγχείρημα αὐτὸ ἔχει ὡς ἓνα βαθμὸ ἄλογο χαρακτῆρα, παρόμοια ἀλογικότητα θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν πρωταρχικὴ ἐπιλογὴ τοῦ λόγου ὡς ἀρχῆς τιθάσσευσης τοῦ κόσμου, ἰδρυτικὴ πράξη τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ εἶναι οὐσιαστικὰ προ-λογικὴ, ὡς ἀπαρχὴ τῆς λογικότητας.

ἀρχίζει οὐσιαστικά παρὰ ὅταν κοινωνία καὶ ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ γίνουν ριζοσπαστικές, ξαναβροῦν δηλ. τὶς ρίζες τους. Μὰ ἡ ρίζα τῆς ἱστορίας εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἐργάζεται, δημιουργεῖ, μετασχηματίζει καὶ ξεπερνᾷ τὰ δεδομένα. Μονάχα ὅταν γίνεῖ κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ θεμελιώσῃ τὴν ἀνθρώπινη τάξιν πάνω σὲ μιὰν ἀληθινή, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ἀλλοτρίωση δημοκρατία, θὰ γεννηθεῖ στὸν κόσμον κάτι ποὺ ὅλοι ὀραματίζονται στὰ παιδικὰ τους χρόνια καὶ ὅπου κανεὶς ποτὲ δὲν βρέθηκε: ἡ πατρίδα»¹.

---

1. «Der Mensch lebt noch überall in der Vorgeschichte, ja alles und jedes steht noch vor Erschaffung der Welt, als einer rechten. *Die wirkliche Genesis ist nicht am Anfang, sondern am Ende*, und sie beginnt erst anzufangen, wenn Gesellschaft und Dasein radikal werden, das heisst sich an der Wurzel fassen. Die Wurzel der Geschichte aber ist der arbeitende, schaffende, die Gegebenheiten umbildende und überholende Mensch. Hat er sich erfasst und das Seine ohne Enttäusung und Entfremdung in realer Demokratie begründet, so entsteht in der Welt etwas, das allen in die Kindheit scheint und worin noch niemand war: Heimat» (*Das Prinzip Hoffnung*, σ. 1628).

Εἶναι ἀξιοσημείωτη στὴ συνάρτηση αὐτὴ ἡ χρῆση τῆς ἔννοιας τῆς πατρίδας, ποὺ λειτουργεῖ ὡς μορφή τελείωσης τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, δηλ. σὲ τελευταία ἀνάλυση ὡς ὑποκατάστατο τῆς παλιᾶς ἐσχατολογικῆς θεώρησης τοῦ κόσμου: πρόκειται, καὶ ἐδῶ ἀκόμη, γιὰ τὴν ἐπίμονη «ἐπιστροφή τοῦ ὄντολογικοῦ», τὴν ἀκατανίκητη σαγήνη τοῦ τελειωτικοῦ, ἢ ἀναζήτηση τοῦ ὁποίου χάραξε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴν τροχιά τῆς ἀνθρώπινης περιπέτειας. Τὸ ἔργο τῆς ἀποντολογικοποίησης τοῦ λόγου, στὸ ὁποῖο ἔχει ἀποδυθεῖ ἡ σύγχρονη ἐποχὴ, δὲν φαίνεται νὰ εἶναι εὐκόλο ἐγχείρημα...

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Berger, G.: *Phénoménologie du temps et prospective*, Paris, P.U.F., 1964.
- Bloch, E.: *Das Prinzip Hoffnung*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/Main 1959.
- Fahrenbach, H.: «Zukunft als Thema der Philosophie. Zur Grundlagenthematik einer Philosophie der Zukunft». In: *Wirklichkeit und Reflexion. Walter Schulz zum 50. Geburtstag* Neske, Pfullingen, 1973.
- Fahrenbach, H.: *Zur Problemlage der Philosophie. Eine systematische Orientierung*, Vittorio Klostermann, Frankfurt a/Main 1975.
- Fahrenbach, H.: «Zukunftsforschung und Philosophie der Zukunft. Eine Erörterung im Wirkungsfeld Ernst Blochs». In: *Ernst Blochs Wirkung. Ein Arbeitsbuch zum 90. Geburtstag*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/Main, 1975.
- Flechtheim, O.K.: *Futurologie. Der Kampf um die Zukunft*, Verlag Wissenschaft und Politik, Köln 1970.
- Jungk, R.: *Die Zukunft hat schon begonnen*, Rowohlt Taschenbuch Verlag (Nr. 6653), Reinbeck/Hamburg, 1963.
- Kamlah, W.: *Utopie, Eschatologie, Geschichtsteologie. Kritische Untersuchungen zum Ursprung und zum futurischen Denken der Neuzeit*, Bibliographisches Institut, Mannheim - Wien - Zürich 1969.
- Lenk, H.: *Philosophie im technologischen Zeitalter*, Urban Taschenbücher, Reihe 80 (Nr. 807), Stuttgart 1971².
- Lübbe, H.: *Theorie und Entscheidung. Studien zum Primat der praktischen Vernunft*, Verlag Rombach, Hochschul - Paperback, Bd. 25. Freiburg i. Br. 1971.
- Marcel, G.: *Homo Viator. Prolégomènes à une métaphysique de l'espérance*, Paris, Aubier, Coll. «Philosophie de l'esprit», 1944.
- Marsch, W.-D.: *Zukunft*, Kreuz - Verlag, «Themen der Theologie», Bd. 2, Stuttgart - Berlin 1969.
- Moltmann, J.: *Theologie der Hoffnung. Untersuchungen zur Begründung und zu den Konsequenzen einer christlichen Eschatologie*, Chr. Kaiser Verlag; München 1973⁹.
- Moltmann, J.: *Perspektiven der Theologie. Gesammelte Aufsätze*, Chr. Kaiser Verlag, München, Matthias-Grünwald-Verlag, Mainz 1968.
- Neusüss, A.: *Utopie. Begriff und Phänomen des Utopischen*, Luchterhand Verlag, «Soziologische Texte», Nr. 44, Neuwied und Berlin 1968.
- Polak, F.: *The Image of the Future*, I - II. Elsevier Scientific Publishing Company, Amsterdam - London - New York 1973.
- Sauter, G.: *Zukunft und Verheissung. Das Problem der Zukunft in der gegenwärtigen theologischen und philosophischen Diskussion*, Zwingli Verlag, Zürich/Stuttgart 1965.
- Teilhard de Chardin, P.: *L'avenir de l'homme*, *Oeuvres*, t. 5, Paris, Editions du Seuil, 1959.